

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: **«Благодійна діяльність Романових у роки Першої світової війни»**

Виконала: студентка V курсу

заочної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Белікова Катерина Ігорівна

Керівник: старший викладач, к.і.н.

Кушнар'єв Сергій Сергійович

Рецензент: доцент, к.і.н., Єремєєв

Павло Вікторович

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Благодійні організації в Російській імперії під егідою імператорської родини: створення, місце та роль у системі благодійної допомоги у роки Першої світової війни.....	14
Розділ 2. Діяльність нових благодійних організацій у період Першої світової війни.....	47
Висновки.....	84
Список джерел та літератури.....	87

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія благодійності в часи існування Російської імперії останніми роками стає об'єктом інтенсивного вивчення як істориками, так і соціологами, психологами, юристами, представниками інших гуманітарних наук. Причин такої уваги багато. По-перше, загострення багатьох соціальних проблем в Україні з початком російсько-української війни в 2014 р. Економічна криза останніх десяти років призвела до різкого соціального розшарування, до зростання кількості людей, які проживають «за межею бідності», появу жебрацтва. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну у лютому 2022 р. породило потоки біженців і мігрантів, збільшилася кількість осиротілих сімей, людей, які втратили майно, статки, можливість повноцінно харчуватися та навчатися. Занепад системи дитячого дозвілля та відпочинку, значні жертви серед цивільного населення можуть призвести до збільшення кількості безпритульних дітей. Досвід організації взаємодії державних, громадських та приватних установ допомоги нужденним, форми та методи їх діяльності в кризові періоди історії можуть бути корисними в сучасних умовах. По-друге, створення системи соціальної допомоги, що відповідає реаліям сьогодення, розвиток освітніх установ професійної підготовки працівників цієї сфери також стимулюють інтерес до історичного досвіду. По-третє, звернення до традицій благодійності та милосердя, вивчення найкращих моральних зразків гуманізму та співчуття до людей, дають нам необхідний духовний напрямок у житті, є основою виховання молодого покоління. Нарешті, по-четверте, дослідження благодійної діяльності імператорської сім'ї у роки війни дозволить певною мірою наблизитися до більш об'єктивної оцінки життя та діяльності правлячої династії. Як відомо, з цього питання існують вкрай різні, найчастіше полярні точки зору і проблема давно вже вийшла за межі лише історичної.

Актуальність вивчення цієї теми пов'язана також із її недостатнім висвітленням в науковому відношенні. В радянські часи проблема благодійності, як саме явище, що «властиве лише класовому суспільству» не мала права на існування в наукових студіях. Дослідження історії благодійності, що почалося в

середині 1990-х років, торкнулося лише окремих аспекти цієї наукової проблеми. Багато «білих плям» зберігається і до сьогодні. Подвійне «табу» було накладено на вивчення участі у благодійній діяльності імператорської сім'ї. Якщо деякі невідомі сторінки історії благодійності в імператорській Росії були висвітлені в останні роки у зарубіжній історіографії, і в першу чергу, стосовно власне російських губерній, то діяльність представників Дому Романових на теренах українських губерній в історіографії не отримала належної уваги. Дослідження історії Першої світової війни також велося в традиційному руслі, досить односторонньо: проблеми мирного населення, породжені війною, тема допомоги постраждалим від військових дій іменними комітетами, приватними та державними установами у спеціальних роботах не розглядалися.

Об'єктом дослідження виступає благодійна діяльність в Російській імперії в роки Першої світової війни.

Предметом дослідження стали іменні благодійні організації, їх створення, діяльність та значення, а також роль представників Дому Романових у допомозі фронту та потерпілим від воєнних дій.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із серпня 1914 р. до початку 1917 р. Лютнева революція призвела до ліквідації іменних комітетів та інших благодійних організацій під егідою імператорської влади у колишньому вигляді. Деякі з іменних комітетів, перетворені чи об'єднані з іншими благодійними установами, проіснували до літа 1917 р., але основи своєї діяльності (ідеологічні, фінансові, адміністративні) вони остаточно втратили з падінням монархії.

Історіографія за темою дослідження представлена декількома групами робіт: 1) роботи імперського періоду (до 1917 р.); 2) радянська історіографія (1918-1991 рр.); 3) сучасна вітчизняна історіографія та 4) праці зарубіжних дослідників.

Роботи імперського періоду з проблем благодійності ґрунтовні в кількісному відношенні і багатогранні у змістовному, особливо це стосується зламу XIX-XX століть, коли працювала «плеяда учених, які заклали основи

майбутньої науки та професії соціальної роботи»¹. Історія становлення та розвитку благодійності у Російській імперії найповніше розглядається у колективної монографії «Благотворительная Россия»², та у роботах Є.Д.Максимова³. Характеристика основних етапів розвитку системи допомоги нужденним в зазначених роботах дається через призму ініціатив та діянь правителів держави і в такий спосіб оцінюється їхній внесок у справу благодійності. Особливе місце у цих роботах приділяється висвітленню історії створення та діяльності великих благодійних організацій під егідою імператорської сім'ї. Цим організаціям присвячені також окремі видання⁴. Деякі відомості про благодійну діяльність представників Дому Романових можна отримати у спеціальних роботах з різних галузей сфери благодійності⁵.

На підставі вивчення згаданих робіт можна скласти загальне уявлення про роль у розвиток благодійності імператорської сім'ї та про місце її благодійної діяльності в системі допомоги нужденним на початку ХХ століття і переконатися, що спеціальних робіт, присвячених вкладу імператорської сім'ї та окремих особистостей - членів імператорського дому у розвиток благодійності, за рідкісними винятками⁶, немає. Дослідження імперської історіографії з проблем благодійності показало, що, хоча авторам вдалося загалом відобразити процес становлення та розвитку благодійності в імперії, а також виявити основні форми та принципи благодійної роботи, все ж таки основна увага приділялася участі державних структур і тим організаціям, які перебували під заступництвом

¹ Антология социальной работы. Т.1. История социальной помощи в России. М.,1994. С.4.

² Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России. СПб.,1901. 347 с.

³ Максимов Е.Д. Очерк исторического развития и современного положения общественного призрения в России //Общественное и частное призрение в России. СПб.,1907; Він же. Особые благотворительные ведомства и учреждения. СПб.,1903 та ін.

⁴ Боцяновский В.Ф. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста. СПб.,1896; Волков Н.П. Краткий очерк Императорского человеколюбивого общества. СПб.,1908; Шумигорский Е.С. Ведомство учреждений императрицы Марии: исторические очерки. СПб.,1897; Он же: Императорское женское патриотическое общество (1812-1912). Исторический очерк. СПб.,1912; Максимов Е.Д. Десятилетие попечительства о домах трудолюбия и рабочих домах (1895-1905).СПб.,1906; Краткий обзор деятельности попечительства о трудовой помощи.1895-1915. Пг.,1915 та ін.

⁵ Адеркас О.К. Призрение слепых //Общественное и частное призрение в России. СПб., 1907; Уманец СИ. Призрение глухонемых //Там же; Швитгау Г. Г. Трудовая помощь в России. Ч.1-2.Пг., 1915; Путерен М.Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах. СПб.,1908 та ін.

⁶ Сюзор Г.П. Памяти друга человечества: К 100-летней годовщине со дня рождения Его Императорского Высочества принца П.Г.Ольденбургского. 1812-1912гг. СПб.,1912. 203 с.

членів імператорської сім'ї. Історія ж приватної та церковної благодійності була досліджена недостатньо. Не розглядалося та не вивчалося спеціально питання про допомогу учасникам та жертвам воєн. Не аналізувалась і специфіка розвитку благодійної та милосердної роботи у Петербурзі як столиці Російської імперії, оскільки традиційно вважалося, що центром такої діяльності була Москва. Більш того, питання організації благодійної діяльності на українських землях взагалі дослідниками не ставилися.

Дослідження історії благодійності загалом та діяльності представників Дому Романових у цій сфері, почали виходити в перші місяці Першої світової війни. Незначний проміжок часу, між початком війни та лютневою революцією в 1917 р., залишив по собі певну історіографічну базу. Роботи публікувалися у таких періодичних виданнях, як «Призріння і благодійність у Росії», «Вісник Червоного Хреста», «Вісті Верховної Ради щодо піклування сімей осіб, покликаних на війну», «Вісник товариства допомоги потерпілим на війні солдатам та їхнім сім'ям», "Церковні відомості", в газетах "Російський інвалід", "Приходський листок", "Урядовий вісник" та ін. Однак цей матеріал носив здебільшого фактологічний, статистичний та звітний характер. Наукових та аналітичних праць про розвиток благодійності щодо жертв війни створено так і не було. Рідкісним винятком стала робота П.Богаєвського¹.

Революційні події 1917 р. перервали процес систематизації та узагальнення досвіду милосердної та благодійної роботи в період Першої світової війни та загальмували його вивчення надалі. Після 1917 р. було закрито чи переформовано імператорські, урядові благодійні установи та відомства, до них у пресі різних партій формувалося негативне ставлення. Радянський період в силу зазначених нами причин практично не залишив слідів у вивченні історії благодійності в дореволюційній Росії. Єдиним винятком були роботи, присвячені історії товариства Червоного Хреста, причому «його дореволюційна діяльність показана схематично і невиразно, до того ж з переважанням не аналізу, а критики»².

---

¹ Богаевский П. Красный Крест в главных моментах его жизни и организации. М., 1916. 230 с.

² Ладыженский А.М. Красный Крест. 1917. 129 с.

Розпад СРСР позитивно вплинув на розвиток окремих дослідницьких напрямків. Серед них – благодійність імперської доби, особливо – в роки Першої світової війни. Окрім того, значний інтерес суспільства до династії Романових, певна частина яких загинула в роки Громадянської війни, спонукав дослідників обирати відповідні напрямки для своїх наукових студій. У сучасній вітчизняній історичній науці спостерігається справжній розквіт у галузі досліджень соціальних аспектів Першої світової війни. Дана проблематика стала актуальною у розрізі зацікавленості саме проблемами долі українських земель у роки світового конфлікту. Загальну характеристику української історіографії Першої світової війни розробили О. Реснт¹, К. Кондратюк і О. Сухий², М. Зеркаль, Л. Гуцало³.

Сучасні українські історики значну увагу приділяють діяльності чисельних громадських організацій із допомоги мобілізованим, а також цивільному⁴ населенню під час Першої світової війни, благодійності окремих осіб, щоправда, головним чином, у Російській імперії. Так, наприклад, проаналізувавши діяльність благочинних товариств і комітетів, Ф.Ступак робить висновок, що на початку ХХ століття в Російській імперії відбувався процес формування централізованих добродійних об'єднань через ініціативу згори. Ці процеси проходили без певної спроектованої моделі, у відповідь на назрілі потреби, які мали відносно тимчасовий характер⁵.

Історик О.Донік, дослідивши структуру імперських громадських благодійних організацій і товариств у роки Першої світової війни, прийшов висновку. Що найбільш значимою ця допомога була з боку міських і земських

---

¹ Реснт О.П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 3-37.

² Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посіб., Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 261 с.

³ Гуцало Л.В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії // Інтермарум: історія, політика, культура. 2017. № 4. С. 119-131.

⁴ Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми // Історичний архів. 2015. Вип. 14. С. 158-166.

⁵ Ступак Ф. Благочинна діяльність на початку ХХ ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центрально – Східної Європи. Чернівці, 2003. С.153–159.

органів самоврядування в Україні – підрозділів Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст¹.

Основна дискусія в українській історіографії з цього питання сьогодні ведеться навколо визначення ролі благодійних товариств у загальних обсягах допомоги населенню. Окремі дослідники зазначають, що у справі опіки над біженцями «усе взяла на себе держава», а благодійність – «це крихти, мінімальні за своїм значенням»². Із цим твердженням не погоджується О.Сердюк, який доводить, що «допомога приватної ініціативи жертвам війни була не тільки помітною, але в ряді питань навіть величезною та визначною»³.

В останні роки вийшло декілька робіт присвячених ролі жіноцтва у благодійності в зазначений період⁴. Однією з головних тем, яка розробляється вітчизняними дослідниками, є проблема біженства в роки Першої світової війни⁵.

Сучасна зарубіжна історіографія проблеми організації благодійної допомоги постраждалим у роки війни представлена працями російських⁶ та польських⁷ авторів. Нажаль, в останні роки дана проблематика в російській історіографії отримує все більше політичного присмаку. Окрім того, не зважаючи на значний архівний потенціал російських архівів, більшість

¹ Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип.4. С.155–182;

² Реєнт О. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії // Український історичний журнал. 2014. Вип. 3. С. 4-21.

³ Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип.4. С.111–132.

⁴ Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни // Наукові записки з української історії. Переяслав, 2018. Вип. 44. С. 137-143; Гук М.С. Діяльність жінок у Тетянинському комітеті в 1914-1917 рр. // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 72-ї Міжнародної конференції молодих учених 26 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 30-31 та ін.

⁵ Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 196-240; Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. 568 с.; Жванко Л.М. Діяльність Харківського губернського відділу Тетянинського комітету // Історичний журнал. 2005. №4. С. 106-109;

⁶ Галкин, П. В. Деятельность земских организаций в период Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. 2010. №7. С. 61-62; Булгакова Л.А. Проблемы интеграции в сфере социальной помощи в дореволюционной России // Благотворительность в России: социальные и исторические исследования. СПб., 2001. С. 290-340;

⁷ Huk M. The status of refugee woman during the first world war: essays to the contemporary ukrainian historiography. Eevropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2019. Svazek 5 (4). S. 6-12; Huk M. Interpretation of the «women's issue» in the first world war by the contemporary ukrainian historiography. Politický a právní diskurz. Praha, 2019. Svazek 6 (5). S. 68-76.

дослідників користуються посиланнями на першоджерела з робіт інших, більш ранніх авторів.

Таким чином, наявна історіографічна база за темою дослідження є достатньо репрезентативною та може стати основою для ґрунтовного спеціального дослідження за обраною проблематикою.

Джерельна база дослідження представлена наступними групами: 1) звітна документація благодійних організацій та органів державного управління; 2) матеріали преси; 3) мемуарна література.

Перша група джерел представлена різноманітними звітними матеріалами, що почали видаватися в перші місяці роботи іменних комітетів. Так, друком виходили журнали засідань, доповіді та постанови комісій, циркуляри та клопотання Ради. Ці матеріали дозволяють вивчити як діяльність Верховної Ради, так і діяльність благодійних організацій, які входять до її структури. У звітах іменних комітетів до Верховної Ради не лише висвітлюються напрями, форми, методи та результати їх діяльності, а й містяться аргументовані прохання щодо фінансової допомоги, законодавчі та інші ініціативи. У звітній документації також містяться матеріали про благодійні організації членів царської сім'ї, крім того, їх вивчення дозволяє порівняти діяльність різних організацій допомоги нужденним і чіткіше визначити місце у цій системі досліджуваних організацій. Окремі звіти про роботу іменних комітетів дають можливість не тільки вивчити важливі аспекти історії створення та діяльності цих організацій, а й виявити ступінь участі у цих процесах представниць Дому Романових.

Важливу частину даної групи джерельної бази склали статистичні збірники, довідники, звіти благодійних організацій. Вони містяться інформацію про розвитку благодійності у Російській імперії: структуру організацій, напрями, форми, методи і результати їх діяльності; дані про різні категорії постраждалих у роки Першої світової війни, систему допомоги цим людям, що склалася в досліджуваний період і т.п. Особливо вагому роль в дослідженні діяльності з надання допомоги біженцям зіграв опублікований 1916 р. розширений звіт (у

тому числі фінансовий) комітету великої князівни Тетяни Миколаївни¹. Дані про взаємодію цього та інших комітетів з іншими громадськими організаціями періоду Першої світової війни містяться в опублікованому звіті Петроградської організації Всеросійського союзу міст².

Друга група - матеріали преси періоду Першої світової війни. Було вивчено спеціальні видання, які займалися проблемами благодійності, насамперед журнали «Трудова допомога», «Призріння та благодійність у Росії». У журналах представлений широкий спектр матеріалів: теоретичні статті та документи з проблем благодійності, хроніка, огляди діяльності у різних галузях сфери піклування, ювілейні нариси та звіти, присвячені окремим благодійним організаціям та окремим діячам. За рішенням Верховної Ради виходили спеціальні періодичні видання, в яких публікувалися укази, постанови, циркуляри та інші документи, що регламентували діяльність цього органу та входних до нього іменних комітетів, а також висвітлювалися основні напрямки та результати роботи цих благодійних організацій – «Известия Верховного Совета», «Известия комитета великой княжны Татьяны Николаевны»³. У матеріалах преси простежується історія створення нових благодійних організацій під егідою імператорської сім'ї, процес їх розвитку, зокрема, розширення сфери та напрямів діяльності, зміни форм і методів роботи, роль найясніших голів та членів організацій у їх діяльності, деякі підсумки роботи, її вплив на розвиток благодійності в країні.

Третя група джерел є також досить ґрунтовною. Вона представлена мемуарною літературою, щоденниками та листами. Найбільш цінним джерелом стали листування останнього російського імператора та імператриці⁴, листи

¹ Очерк деятельности Особого отдела Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 8. С. 801-904; Комитет еив великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. Отчет Особого отдела по регистрации беженцев. Пг., 1916. 240 с.

² Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. К., 1916. 27с.

³ Известия Верховного Совета. Пг., 1915. № 2. 270 с.; Известия Всероссийского комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий. Пг., 1916. № 1. 78 с.; Известия Всероссийского комитета. 1917. №21. 208 с.; Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1916. № 2. 129 с.

⁴ Переписка Николая и Александры Романовых. М. : Пг., 1923. Т.3. 1914-1915 гг. 512 с.

великих княгинь Єлизавети Федорівни¹, Марії Павлівни, Ольги Олександрівни, великої княжни Тетяни Миколаївни². Вони (різною мірою) відбиваються особливості світогляду і характеру цих людей, їх ставлення до подій, переживання, мотивація вчинків. Скласти більш повну особистісну характеристику допомагають також записки та спогади їх оточення і близьких людей - М.К.Дітерихс³, А.А. Арсеньєвої⁴ та інших. Оцінка діяльності членів імператорської сім'ї, які очолювали іменні комітети періоду Першої світової, міститься також у записках сучасників - державних та громадських діячів. Політичні та особистісні характеристики діячів-іменних благодійних комітетів були складені на основі матеріалів у роботі О.П.Бородіна⁵. Важливе місце в дослідженні зайняли записки і спогади колишнього помічника управляючого справами Ради Міністрів А.М.Яхонтова, що дозволяють простежити окремі аспекти діяльності іменних комітетів періоду Першої світової війни⁶.

Таким чином, зібрана та опрацьована джерельна база є ґрунтовною, репрезентативною та висвітлює всі сторони створення, функціонування та розвитку благодійних організацій під головуванням представників Дому Романових у період Першої світової війни.

Метою дослідження є вивчення важливого аспекту благодійної роботи імператорської сім'ї в період Першої світової війни - історії створення та діяльності нових благодійних організацій, очолюваних членами царської родини, що увійшли до системи Верховної Ради: комітетів великих княгинь Єлизавети Федорівни та Марії Павлівни, великих княжон Тетяни Миколаївни та Ольги Миколаївни, Романівського комітету та комісії великої княгині Ксенії Олександрівни.

¹ "Слава Богу за все...": Письма великой княгини Елизаветы Федоровны к императору Николаю II // Источник. М., 1994. № 4. С.30-50.

² Письма Великой княжны Татьяны Николаевны Ольге Константиновне Вороновой // Держава, 1997. №2. С.9-18.

³ Дитерихс М.К. В своем кругу // Царские дети. С.361-375.

⁴ Балусева-Арсеньева Н. Великая княгиня Елизавета Феодоровна (из личных воспоминаний) // Материалы к жизни преподобно мученицы великой княгини Елизаветы. Письма, дневники, воспоминания, документы. Изд. 2-е. М., 1996. С.119-126.

⁵ Бородин А. Государственный Совет России (1906-1917). Киров.1999. 302 с.

⁶ Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н.Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). СПб., 1999. 540 с.

Завдання дослідження полягають у наступному:

- проаналізувати процес формування традицій благодійної діяльності імператорської сім'ї, форми участі у благодійності Дому Романових на початку ХХ століття;
- розглянути історію створення нових благодійних організацій, виявити їх специфічні особливості, визначити їхнє місце в системі благодійності в роки Першої світової війни;
- висвітлити роль вінценосних кураторів і діячів іменних комітетів у їх роботі;
- проаналізувати основні напрями діяльності іменних комітетів: допомогу сім'ям воїнів, дітям, біженцям та пораненим, показати значення цієї діяльності у роки Першої світової війни.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та наукової достовірності. У роботі використовувалися загальнонаукові (історичний, логічний, метод класифікації), спеціально-історичні (хронологічний, ретроспективний, метод історичних паралелей, структурно-системний) та методи суміжних наук, зокрема соціальної психології, статистичний.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що під час дослідження *уперше*:

- розглянуто історію створення іменних благодійних організацій;
- проведено аналіз діяльності іменних комітетів у сфері допомоги постраждалим від війни: цивільним та військовим;
- охарактеризовано роль іменних комітетів у опікуванні сиротами;

уточнено:

- час створення та організаційні форми благодійних іменних комітетів на теренах західних губерній;
- роль великих князівен у функціонуванні благодійних організацій на різних етапах війни;

Структурно робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку джерел та літератури, резюме українською та англійською мовами.

РОЗДІЛ 1

Благодійні організації в Російській імперії під егідою імператорської родини: створення, місце та роль у системі благодійної допомоги у роки Першої світової війни

1.1. Благодійність та імператорська сім'я (історія, традиції, стан справ до початку ХХ століття).

Традиції благодійності як допомоги і покровительства нужденним склалися у східних слов'ян протягом століть. Важливу роль у становленні системи громадського піклування та розвитку ідей благодійності грали правителі держави і члени їхніх родин.

У середньовічній Русі найбільшого поширення набула церковна та приватна благодійність. Монастирі та церковно-парафіяльні громади стали першими організаціями суспільного піклування. Великими благодійниками були князі, починаючи з Володимира Святославича, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха¹. Християнське милосердя було важливою формою релігійної чесноти, хоча благодійність того часу часто «мала на меті не стільки підтримку ближнього і турботу про страждаючого, заради нього самого, скільки ті наслідки допомоги нужденному, які чекали благодійника за цю допомогу в царстві небесному»². Очевидно однак, що не тільки ідеї порятунку та «особистого морального здоров'я» були спонукаючими мотивами у благодійній діяльності правителів держави, а й щира турбота про бідну частину населення країни та прагнення власним прикладом спонукати до допомоги нужденним.

Ідея про державний піклування вперше була сформульована Стоглавим собором, але тільки в XVII столітті державна допомога нужденним отримала певний розвиток у ряді заходів Бориса Годунова (у тому числі турбота про поранених), Василя Шуйського і перших царів з роду Романових³. В основі

---

¹ Ключевский В.О. Добрые люди Древней Руси // Исторические портреты. Деятели исторической мысли. М.,1990.С.93.

² Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного положения в России// Общественное и частное призрение в России. СПб.,1907. С.3

³ Ключевский В.О. Добрые люди Древней Руси // Исторические портреты. Деятели исторической мысли. М.,1990.С.101.

діяльності цих правителів лежали не тільки релігійні мотиви, які, як і раніше, мали широкий розвиток приватної благодійності, а й усвідомлення необхідності вирішувати проблему допомоги силами держави.

Особливе значення для створення системи суспільної допомоги нужденним мав проект указу Федора Олексійовича, в якому було закладено основні засади діяльності держави у цій сфері. Передбачалося розробити і надавати певні заходи допомоги різним групам нужденних, виділяючи при цьому серед них працездатних, зобов'язаних працювати навіть у примусовому порядку. Держава при цьому не перешкоджала ні особистої благодійності, ні земсько-парафіяльній допомозі, а лише доповнювала та коригувала їх. Особливий указ видав Федір Олексійович у 1682 р. про піклування за дітьми-сиротами та про необхідність навчання їх наукам і ремеслам¹.

Становлення системи державного піклування почалося з цілого ряду указів Петра I, які, навіть не будучи втілені в життя в цей період, стали основою подальшої благодійної діяльності держави. Петро I жорстко переслідував жебраків і зобов'язував місцеві органи влади та поміщиків забезпечувати працездатних роботою і піклуватися про хворих і немічних². Державною справою (переданою, щоправда, до рук монастирів) визнавалося піклування про бідних, які служили державі, передусім солдатів, дітей та інших категорій нужденних. Держава розробляла також правила і норми у сфері піклування.

Тільки епізодично зверталися до проблем благодійності правителі Російської імперії після Петра I: відомо, що при Єлизаветі Петрівні були влаштовані спеціальні будинки для піклування про поранених, Петро III своїм розпорядженням зобов'язував створювати особливі будинки для душевнохворих.

Значний внесок у розвиток системи благодійності в імперську добу внесла Катерина II. У її діяльності поєдналися раціональний державний підхід до проблеми допомоги нужденним і гуманно-моральні цінності другої половини

---

¹ Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного положения в России // Общественное и частное призрение в России. СПб., 1907. С.24.

² Ключевский В.О. Добрые люди Древней Руси // Исторические портреты. Деятели исторической мысли. М., 1990. С.100.

XVIII століття - століття Просвітництва, що наповнили новим змістом ідеї християнського милосердя.

Крім того, імператриця хотіла залучити до допомоги нужденним суспільство, у зв'язку з чим допускала приватну ініціативу у благодійності та намагалася внести громадський елемент у діяльність органів державного піклування. Такими органами стали засновані, згідно із законом 1775 р. у кожній губернії (реально були відкриті в 40 губерніях) прикази суспільного піклування¹. За Катерини II було створено систему спеціалізованих благодійних закладів, що включали сирітські будинки, притулки, богадільні, лікарні, будинки для душевнохворих. Боротьба з жебрацтвом велася переважно шляхом організації примусової праці та трудового піклування, для чого були засновані робітничі будинки. Вживалися також деякі заходи для запобігання бідності².

Вісімнадцяте століття, а особливо час правління Катерини II, докорінно змінило уявлення про призначення жінки, які панували в допетровській Росії. Освічені, виховані на просвітницьких ідеях громадянськості, суспільної користі, збагачених високою духовністю наступної епохи романтизму, жінки рубежу XIX - XX століть вже не задовольнялися роллю дружини, матері сімейства та світської дами, яка проводить вільний час у розвагах. Прагнення соціальної активності жінок у державному житті виявилось насамперед у благодійній діяльності. Прикладом для наслідування та справжніми організаторами багатьох важливих державних та громадських починань у сфері благодійності стали жінки – члени імператорської родини. З кінця XIX століття зародилася традиція патрунування благодійності, освіти, культурі імператриць, великих князів і княгинь. У цьому явищі переплелися як жіноча активність, ідеали епохи, так і бажання влади поставити під свій безпосередній контроль громадську і приватну ініціативу у цій галузі, об'єднати під егідою самодержавства різні благодійні організації та установи.

---

¹ Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного положения в России // Общественное и частное призрение в России. СПб., 1907. С.29-30.

² Хитров А.А. Государственная социальная политика и благотворительность в дореволюционной России // Оппозиция и власть. СПб., 1998. С.26

У роки правління Павла I було започатковано одну з найбільших благодійних установ імперського часу, «на особливих умовах»¹. Після смерті Катерини II дружина імператора Марія Федорівна прийняла під своє завідування виховне товариство шляхетних дівчат з міщанським відділенням, а 12 травня 1797 р. Павло I підписав іменний указ Сенату, за яким імператриці доручалося керівництво виховними будинками в Петербурзі та Москві.² Сфера благодійної діяльності імператриці постійно розширювалася, до її відання включалися як державні установи, так і різні заклади допомоги нужденним, що виникали на власні кошти членів царської сім'ї (навчальні заклади ордена святої Катерини, училище для глухонімих в Павловську - засноване на 25 6 тисяч рублів з власних коштів Марії Федорівни та ін.), окремих благодійників (Демидівський будинок піклування трудящих, богадільня Орлова та ін.) та громадських організацій (Московське благодійне товариство, Київське благодійне товариство та ін.)³. За життя Марії Федорівни, що повністю присвятила себе благодійності, виникла ціла мережа закладів освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення.

У 1828 р. створюється Власна його імператорської Величності канцелярія по установам імператриці Марії або Відомство установ імператриці Марії (назва з 1854 р.), що відігравала величезну роль в об'єднанні зусиль громадськості і держави з надання благодійної допомоги нужденним⁴. У нього влилися також Імператорська жіноча патріотична організація, заснована в 1812 р., становленню якої особистою участю і численними пожертвуваннями сприяла імператриця Єлизавета Олексіївна, і благодійні організації, створені в другій половині XIX століття з особистої ініціативи імператриць - піклування Марії Федорівни про глухонімих (засноване в 1898 р)⁵.

¹ Селиванов А.Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышюй и приюты для малолетних // Общественное и частное призрение в России... С.185.

² Хитров А.А. Государственная социальная политика и благотворительность в дореволюционной России // Оппозиция и власть. СПб., 1998.С.29.

³ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159-160.

⁴ Волков И. Краткий очерк Императорского Человеколюбивого общества // Антология социальной работы. Т.1. История социальной помощи в России. М.1994.С.155.

⁵ Афанасьев В.Г., Соколов А.Р. Благотворительность в России. Историографические аспекты проблемы. СПб., 1998. С.63.

На початку ХХ століття Відомство Установ Імператриці Марії займало провідне місце серед напівдержавних - напівгромадських благодійних організацій, займаючись піклуванням немовлят і дітей шкільного віку, глухонімих, сліпих, старих і немічних, куруючи жіночу освіту та виховання. У 1902 р. у відомстві налічувалося 803 благодійні установи, у тому числі 329 притулків для дітей, 47 лікарень, 44 шкіл для сліпих і глухонімих та ін.¹

У роки правління Олександра І, який продовжував політику Катерини ІІ в галузі соціального піклування, було створено додатково 13 приказів суспільного піклування, збільшено їх грошове утримання. У 1802 р. виникла ще одна велика благодійна організація в імперії, біля витоків якої стояв сам імператор, який «накреслив програму і обрав надійного керівника» - Імператорське Людинолюбне товариство. Воно користувалося значною самостійністю в галузі благодійної діяльності, головними завданнями проголошувало турботу про людей похилого віку і немічних, бідних і сиріт. Особисті кошти жертвували на діяльність товариства як імператори, так і члени царської сім'ї².

Олександр ІІ не тільки заснував 86 нових благодійних установ і в 2 рази збільшив суму витрат товариства, а й почав нагороджувати діячів товариства, що найбільш відзначилися у своїй роботі. У 1908 р. у веденні товариства знаходилися 66 навчально-виховних закладів, 76 богаділень та 36 закладів безкоштовних і дешевих квартир, тимчасову допомогу надавали 33 медичні установи, 11 їдалень, 31 благодійне товариство, 3 заклади трудової допомоги. У 1916 р. до Імператорського Людинолюбного товариства входило 278 благодійних закладів³.

У роки правління Миколи І система благодійних організацій продовжувала існування без видимих і якісних змін. На додаток до наказів громадського піклування створюються тимчасові Комітети з розбору жебраків в обох столицях (із залученням громадськості), які зобов'язувалися вживати відповідних заходів

¹ Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.. 2006. №11. С. 288.

² Волков І. Краткий очерк Императорского Человеколюбивого общества // Антология социальной работы. Т.1. История социальной помощи в России. М., 1994. С.155.

³ Волков І. Краткий очерк Императорского Человеколюбивого общества // Антология социальной работы. Т.1. История социальной помощи в России. М.1994.С.189-190.

(покарання чи піклування) щодо затриманих жебраків. У подальшому ці органи були визнані такими, що підлягають корінній зміні та ліквідовані¹.

Реформи Олександра II відкрили нові можливості для широкого розвитку благодійності та громадського піклування в імперії. У період правління Олександра II було створено Російське суспільство Червоного Хреста (назва з 1876 р.). Організоване в більшій мірі на громадських засадах, ніж всі інші згадані відомства, воно мало розгалужену мережу місцевих комітетів по всій країні і відрізнялося розмахом благодійної діяльності.

Створенню Російського товариства Червоного Хреста передувала ініціатива великої княгині Олени Павлівни, яка заснувала першу не тільки в Росії, але і в Європі Хрестовоздвиженську громаду сестер милосердя, що поставила своїм завданням служіння пораненим воїнам під час війни і брала участь у Кримській війні².

У 1867 р. було відкрито «Товариство піклування про хворих і поранених у війнах», яке проголосило своїми цілями не тільки допомогу хворим і пораненим воїнам на театрі військових дій і підготовку для цього персоналу, а й надання допомоги інвалідам війни та населенню у разі стихійних лих. В 1875 р. до нього входило понад 10 тисяч членів. Членами товариства Червоного Хреста були всі великі князі та княгині³. Покровителькою товариства наприкінці XIX-початку XX століть була велика княгиня Марія Павлівна.

У 1906 р. до Російського товариства Червоного Хреста входили 636 установ, з них 298 місцевих комітетів і 7 окружних управлінь, 89 громад сестер милосердя, 42 лікарні, 83 амбулаторних лікарні, 5 приймальних покоїв, 4 притулки для відставних сестер милосердя, 8 притулків для каліків, 4 притулки для дітей і 2 санаторії для дітей⁴.

---

¹ Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.. 2006. №11. С. 290.

² Воцяновский В. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста // Антология социальной работы...С.165.

³ Олешкова А. М. Особенности исследования института благотворительности в России: основные тенденции (на примере Российского Общества Красного Креста) // Современные проблемы науки : сборник материалов 2-й международной научно-практической конференции, 27-28 марта 2009 г. Тамбов, 2009. С. 181.

⁴ Воцяновский В. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста // Антология социальной работы...С.168.

Беручи активну участь у діяльності Російського суспільства Червоного Хреста, члени імператорської родини сприяли також іншим організаціям з подібними цілями і завданнями. Так, імператриця Марія Олександрівна взяла під своє заступництво відкрите у 1877-1878 рр. «Головне опікунство для піклування про нужденних сімейств воїнів», що мало 966 місцевих відділень. Опікунство допомагало також пораненим воїнам і заснувало два притулки для сліпих солдатів. Потреба у піклуванні сліпими (і не лише військових) призвели до думки про створення спеціальної благодійної організації¹. Створене в 1881 р. «Піклування про сліпих» отримало на згадку про імператрицю Марію Олександрівну її ім'я і було прийнято під заступництво імператрицею Марією Федорівною².

У 1895 р. під заступництвом імператриці Олександри Федорівни було засновано ще одне велике благодійне відомство - Піклування про будинки працьовитості та робітні будинки. Створення цієї організації було відповіддю на громадську ініціативу: перший в імперії будинок трудолюбства був створений 1882 р. у Кронштадті місцевим священиком Іоанном Сергєєвим (Кронштадтським), потім подібні заклади виникли у столиці та інших містах. Метою будинків трудолюбства було надання допомоги бездомним і безробітним шляхом надання їм тимчасової праці та житла. Ідея організувати загальнодержавне піклування виникла у імператриці Олександри Федорівни після звернення до неї двох провінційних будинків трудолюбства з проханням взяти їх під своє заступництво³.

Товариство розвивалося дуже динамічно. Сфера діяльності організацій, що входили до Піклування про трудову допомогу постійно розширювалася. У звіті за 1914 р. вже враховувалися створені місцевими відділеннями богадільні,

---

¹ Адеркас О. К. Призрение слепых // Общественное и частное призрение в России. СПб., 1907. С. 83

² Краткий очерк деятельности Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. 1881–1891. СПб., 1892. С. 30-32.

³ Фролова И.В. Дореволюционная историография о призрении детей и подростков в Российской империи во второй половине XIX – начале XX веков // Ученые записки ЧГУ. 2016. № 2 (6). С.60–63.

нічліжні будинки, дешеві та безкоштовні їдальні, школи, дитячі ясла, притулки для дітей, бібліотеки-читальні, магазини, пекарні, друкарні та інші заклади^{1/}

До Піклування про трудову допомогу входили також дитячі благодійні заклади – Ольгинські притулки працьовитості. Перший такий притулок було відкрито 1897 р. з ініціативи та коштом Миколи II на відзначення народження доньки – великої княгині Ольги. За задумом імператора, притулок у Царському селі з майстернями, садом, городом, школою мав дати притулок безпритульним дітям та підготувати їх до трудової діяльності².

Турбота про піклування та виховання дітей була головним обов'язком імператриці Олександри Федорівни як покровительки Імператорського жіночого патріотичного товариства. Виникнувши на хвилі широкого патріотичного руху в ході війни з Наполеоном у 1812 р., жіноче благодійне товариство прагнуло зробити свій внесок у відновлення розореної країни, допомагаючи не тільки постраждалим від військових дій, а й сиротам, удовам, старим і німецьким воїнам. Незважаючи на значну матеріальну та організаційну допомогу багатьох членів імператорського дому, така широка діяльність виявилася суспільству не за коштами, і воно зосередилося на наданні допомоги жіночій освіті. Взявши у 1896 р. під своє заступництво жіноче патріотичне товариство, Олександра Федорівна приділяла багато уваги навчальним закладам, що знаходилися в його веденні: брала участь у складанні сучасних освітніх програм, виявляла турботу про побут вихованок, домоглася підвищення окладів викладачів і призначення пенсій вчителькам, залучила до піклування над школами багатьох великих князів та княгинь, заснувала бюро для надання допомоги випускницям у пошуках роботи (при бюро були відкриті курси стенографії, рахівництва, рукоділля, іноземних мов та гуртожиток), школу нянь у Царському селі та школу народного мистецтва зі своїм музеєм³.

¹ Kasatkina S.S., Frolova I.V. Socio-cultural image of a Russian provincial town in the last third of the XIX — the beginning of XX centuries // European science review. 2014. № 4 (7-8). P. 6–7.

² Ольгинские детские приюты трудолюбия. 1895-1910. СПб., 1911. С.4.

³ Шумигорский Е.С. Императорское женское патриотическое общество(1812-1912). Исторический очерк. СПб., 1912. С.176-180.

Напередодні Першої світової війни в 1914 р. під покровительством Олександри Федорівни було відкрито спеціальну благодійну організацію, що ставила за мету турботу як про дітей, так і матерів - Всеросійське піклування про охорону материнства і дитинства. Головою товариства імператриця призначила лейб-педіатра К.А. Раухфуса. З казни товариству було виділено 100 тисяч рублів. Капітал об'єднання складався також із членських внесків і пожертввань¹.

Ступінь участі членів імператорського дому в діяльності благодійних товариств була різною: іноді вона обмежувалася телеграмою зі згодою у відповідь на клопотання організації про присвоєння імені або взяття під заступництво, іноді покровителями надавалася вагома матеріальна та організаційна допомога підшефному товариству морально-психологічного характеру і включала вітання, подяки членам суспільства, клопотання про нагородження діячів, що особливо відзначилися, або значних меценатів перед імператором. Так, велика княгиня Єлизавета Федорівна, яка прийняла в 1890 р. під своє заступництво Петровське товариство допомоги бідним в Петербурзі, за всієї завантаженості благодійною діяльністю у своїх організаціях, знаходила час для відвідування установ товариства, читання звітів про його діяльність та письмових відгуків на них².

Серед членів імператорської сім'ї, діячів благодійного руху, були дуже яскраві особистості, які зробили видатний внесок у розвиток системи допомоги нужденним. Велика княгиня Єлизавета Федорівна, сестра останньої імператриці, була саме такою благодійницею. Крім заступництва над різними благодійними товариствами та установами, у тому числі Медико-філантропічним товариством, Єлизаветинською гімназією, Товариством піклування про незаможних дітей, в 1893 р. Єлизавета Федорівна заснувала Єлизаветинське благодійне товариство надання допомоги дітям незаможних батьків. На початку російсько-японської війни вона також організувала Особливий комітет допомоги воїнам, які постраждали в Манчжурії, а в 1907 р. заснувала у Москві громаду сестер

¹ Трудовая помощь, 1914. № 6, С. 88-89.

² Исторический очерк 25-летней деятельности состоящего под августейшим покровительством Ее Императорского Высочества Великой Княгини Елизаветы Федоровны Петровского общества вспоможения бедным. 1872-1897. СПб., 1897. С.46.

милосердя (Марфо-Маріїнська обитель) - благодійний заклад із лікарнею, амбулаторією, аптекою, притулком для дівчаток, недільною школою, їдальнею для бідних, у якій сама працювала сестрою милосердя. З 1905 р. Єлизавета Федорівна обіймала також посаду очільниці Московського управління Російського товариства Червоного Хреста¹.

На початку ХХ століття благодійні організації, створені з ініціативи імператорів і членів імператорської сім'ї, займали важливе місце у системі допомоги незаможним у Російській імперії. З одного боку, ці установи і відомства грали роль державних органів піклування: управління в них здійснювалося центральними органами, чиновники яких мали права державних службовців, вони вели професійну діяльність у соціальній сфері, маючи для цього відповідні законодавчі основи, отримували значну фінансову підтримку держави, зокрема за рахунок державної системи непрямого оподаткування на користь цих відомств. З іншого боку, ці організації об'єднували у своїх структурах велику кількість громадських і приватних благодійних товариств, іноді цілком самостійних в організаційному та фінансовому відношенні. На громадських засадах працювали й багато членів центральних органів, передусім члени імператорської сім'ї. Особиста участь у роботі членів царської сім'ї, близькість до престолу, можливість якнайшвидшого вирішення у зв'язку з цим багатьох проблем: законодавчих, організаційних, фінансових залучали до цих відомств багато організацій, що виникли на громадській ініціативі, а також діячів благодійництва, у тому числі вчених, які ґрунтовно займалися питаннями громадського піклування.

1.2. Створення нових благодійних організацій під егідою імператорської сім'ї в роки Першої світової війни (їх цілі, завдання, основні напрями та принципи діяльності, склад, структура, джерела фінансування).

---

¹ Власов П.В. Обитель милосердя. М., 1991. С. 45-47.

Розпочата 1 серпня 1914 р. війна з Німеччиною вимагала перебудови всієї благодійної діяльності. Перші місяці військових дій призвели до появи нових категорій тих, хто потребував благодійної допомоги: багато сімей втратили годувальників, з фронту почали прибувати перші ешелони поранених, у державі з'явилися біженці, збільшилася кількість дітей, які залишилися з різних причин без нагляду батьків. На важливе місце у благодійній роботі висуваються завдання допомоги сім'ям мобілізованих в армію, хворим і пораненим воїнам, а також усім, хто постраждав від військових дій. Організацією цієї роботи відразу ж зайнялося міністерство внутрішніх справ, яке заснувало на місцях особливі відомства. На хвилі патріотичного підйому виникли Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам і Всеросійський союз міст, який об'єднав зусилля численних громадських організацій з надання допомоги воїнам та їхнім сім'ям. Головноуповноваженим земського союзу було обрано князя Г.Є.Львова, який мав досвід подібної діяльності в роки російсько-японської війни¹.

Великі благодійні організації Російської імперії, продовжуючи розвивати свої звичайні напрями та форми діяльності, водночас значну увагу приділяли новим завданням, продиктованим потребами воєнного часу. Так, Піклування про трудову допомогу позначило два нових напрями своєї роботи: виготовлення білизни та одягу для воїнів силами жінок із сімей мобілізованих на фронт та організація піклування над дітьми сімей воїнів, для чого вже в серпні 1914 р. були виділені 50 тисяч рублів². Створена в Петербурзі перша майстерня надала роботу 4,5 тисячам жінок. Піклуванням з охорони материнства і дитинства було створено у Петрограді Тимчасовий комітет організації ясел для дітей воїнів³.

Активну діяльність з перших днів війни розгорнуло Російське товариство Червоного Хреста, що організувало передові загони доставки поранених до пересувних лазаретів, створило, додатково до існуючих лікарень товариства, на місцях евакуаційні пункти з прийому поранених і нові лазарети. Вже у вересні

---

¹ Краткий обзор деятельности попечительства о трудовой помощи. 1895-1915. Пг., 1915. С.48.

² Кузьмин, В. Ю. Земская медицина на военной службе // Военно-исторический журнал. 2004. № 3. С. 59-60

³ Трудовая помощь, 1914, сентябрь. С.139.

1914 р. товариство заявило про готовність прийняти до своїх установ 33 тисячі поранених та хворих воїнів¹.

Багато членів імператорської родини брали діяльну участь у різноманітній роботі благодійних організацій та установ, жертвуючи великі суми на відкриття госпіталів, їх обладнання та утримання, на організацію санітарних поїздів, влаштовуючи склади (перший був відкритий у Зимовому палаці) для збору речей та пожертвувань для поранених, беручи участь у розбудові діяльності своїх «підшефних» організацій. Значно зросла в перші місяці війни кількість іменних благодійних організацій: майже всі члени будинку Романових, відповідаючи на звернення до них або з власної ініціативи, брали під своє заступництво різні товариства допомоги сім'ям воїнів, пораненим, біженцям, дітям-сиротам, лазарети, військово-санітарні поїзди і т.д., причому, на відміну від мирного часу, багато найясніших покровителів брали активну безпосередню участь у їх роботі².

Яскравою сторінкою благодійної діяльності жінок сім'ї Романових у роки першої світової війни стала робота у якості сестер милосердя імператриці, її доньок, сестри імператора - Ольги Олександрівни³, а також доньки великого князя Павла Олександровича - Марії Павлівни, доньок великого князя Петра Миколайовича - Марини та Надії, герцогині Лейхтенберзької Олени Георгіївни⁴.

Однак у нових умовах масштабності військових дій та широкої хвилі ініціативного благодійного руху знизу, звичні форми благодійної роботи імператорської родини (керівництво особливими відомствами та особиста участь у діяльності окремих товариств) видалися, на думку влади, недостатніми. Імператор бачив свій обов'язок перед країною в об'єднанні під егідою влади зусиль усіх організацій, товариств, окремих громадян у справі допомоги нужденним. Окрім ідеологічних мотивів, діями влади керувала також твереза оцінка існуючої в країні системи допомоги нужденним та розуміння того, що

¹ Гогель С.К. Верховный Совет и Комитет с отделениями по призрению семей лиц, призванных на войну, а также раненых и павших воинов // Призрение и благотворительность в России. 1914. № 6–7. С. 597-598.

² Собинов, Л. В. "Выступаю с благотворительной целью": письмо Л. В. Собинова княгине О. В. Палей. 1915 г. // Исторический архив. 2004. N 3. С. 213-215.

³ Иванова Н.М. Августейшие сестры милосердия в период Первой мировой войны //История монархии: 198 мнения и оценки. СПб.,2000. С. 347.

⁴ Соколовская, О. В. Благотворительная деятельность греческой королевы Ольги в России в годы первой мировой войны // Новая и новейшая история. 2004. N 5. С. 223.

роз'єднаність у діяльності благодійних організацій, терпима у мирний час, була неприпустима у роки війни. Координація всіх зусиль у благодійній діяльності, об'єднання всіх організацій у спільній роботі були необхідними не тільки для підвищення її результативності, а й давали можливість контролювати зверху ситуацію у цій сфері. Особливе занепокоєння при владі викликали громадські організації земського і міського союзів, що активізувалися з початком війни.

Враховувалися і недавні уроки російсько-японської війни, коли обов'язки піклування сімей воїнів лежали на земствах, міських і сільських товариствах, які не зуміли належним чином впоратися з цим завданням. Новий закон від 25 червня 1912 р. докорінно змінив справу піклування сім'ями воїнів, чітко визначивши коло нужденних і розміри допомоги, покладеної тепер на державу. З початком нової війни значно збільшилася кількість потребуючих допомоги, відповідно зросли й суми асигнувань. Якщо у період російсько-японської війни у країні отримали допомогу 2 мільйона 420 тисяч жителів у сумі 66 мільйонів 860 тисяч рублів, то до 1 січня 1915 р. необхідно було виплатити понад 200 мільйонів рублів для близько 10 мільйонів чоловік¹.

11 серпня 1914 р. іменним імператорським указом з метою об'єднання урядової, громадської та приватної діяльності було утворено Верховну Раду для піклуванням сімей осіб, мобілізованих на війну, а також сімей поранених і полеглих воїнів під головуванням імператриці Олександри Федорівни. Завданнями Верховної Ради були керівництво та об'єднання діяльності всіх установ, що займаються піклуванням сімей воїнів, прийом пожертв, розподіл і коштів, що асигнуються з державного казначейства². До повноважень Верховної Ради належали також заходи щодо постачання одягу та надання грошової допомоги нижнім чинам, які виписувалися зі шпиталів. Верховній Раді також давалося право набувати та відчужувати рухоме та нерухоме майно, укладати договори, вступати в зобов'язання, а також виступати в суді³.

---

¹ Курлов П.Г. Гибель императорской России. М., 1992. С.184.

² Верховный Совет. Справочник. Пг.,1915. С.4.

³ Верховный Совет. Справочник. Пг.,1915. С.11.

Для піклування над військовими чинами та іншими особами, які постраждали від військових дій, а також їх сімей, у структурі Верховної Ради в січні 1915 р. була утворена Особлива комісія, яку через значущість цього нового напрямку у діяльності Ради очолила велика княгиня Ксенія Олександрівна¹. Заступником керівниці був призначений товариш міністра фінансів М.М.Покровський. До відання Особливої комісії були віднесені такі напрямки роботи: допомога пораненим та хворим після виходу їх зі шпиталів (виділення допомоги, одягу, медичні послуги), сприяння в отриманні належних пенсій та грошової допомоги, влаштування в інвалідні будинки, богадельні, притулки, благодійні заклади повністю непрацездатних, надання матеріальної допомоги вже існуючим благодійним закладам, які дозрівають колишніх воїнів, та створення нових, влаштування на службу або надання інших оплачуваних занять, установа майстерень, будинків працелюбності спеціального призначення, навчання ремеслам, сприяння вихованню дітей, що призрівуються шляхом приміщення їх до навчальних закладів, внесення за них плати і т.п. Особлива комісія, як і Верховна Рада, надавала допомогу не окремим особам, а благодійним установам, товариствам та закладам. У ході практичної роботи у Особливій комісії з'явилися власні структурні підрозділи².

До 1915 р. остаточно визначилася роль Верховної Ради, як органу «загального спостереження», що координує і спрямовує роботу всіх урядових установ та громадських організацій, які займаються піклуванням про воїнів і сімей, що втратили працездатність³. Діяльність Верховної Ради також полягала у вивченні стану справ у цій сфері як шляхом знайомства зі звітами урядових установ, так і за допомогою ревізій на місцях, у встановленні невирішених питань і проблем, виробленні необхідних заходів благодійної допомоги, у складанні обґрунтованих запитів на асигнування з державного казначейства та розподіл коштів на найбільш невідкладні потреби. У складі Верховної Ради було засновано чотири постійні комісії: підготовча, фінансова, розпорядча і особлива,

¹ Верховный Совет. Справочник. Пг., 1915. С.19-20.

² Грицаева А.Н. Участие власти и общества в деле благотворительности в годы Первой мировой войны. Историография проблемы // Научные труды МПГУ, 2005. С. 158-159.

³ Верховный Совет. Справочник. Пг., 1915. С.12-14.

в яких попередньо обговорювалися питання, що виносились на затвердження Верховної Ради. У травні 1915 р. для ведення діловодства Ради було створено спеціальну канцелярію¹.

Віце-керівниками Верховної Ради було призначено велику княгиню Єлизавету Федорівну та велику князівну Ольгу Миколаївну. До складу Ради входили голова Державної Ради та голова Державної Думи, по два члени Ради та Думи, обрані імператрицею, голови: Головного Олексіївського комітету, Романівського комітету, Головного управління Російського товариства Червоного Хреста, віце-голова піклування про трудову допомогу, міністри - внутрішніх справ, фінансів та шляхів сполучення, головноуправляючий землеустроєм і землеробством, державний контролер, секретар Олександри Федорівни та інші особи, призначені нею. Членами Верховної Ради були також Головноуповноважений Всеросійського земського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам Г.Є. Львов та Головноуповноважений Всеросійського міського союзу допомоги хворим та пораненим воїнам, московський міський голова М.В. Челноков².

З січня 1915 р. до складу Верховної Ради були введені великі княгині Марія Павлівна та Ксенія Олександрівна, великий князь Георгій Михайлович, а з травня 1915 р. членом Ради стала велика князівна Тетяна Миколаївна. Велика княгиня Марія Павлівна увійшла до Верховної Ради після особистого звернення до імператриці з проханням прийняти під заступництво і включити до Ради створений за її ініціативою та особисто нею керований Комітет із постачання одягу нижнім чинам, які звільняються на батьківщину з усіх лікувальних закладів країни. Окремий підрозділ Верховної Ради мав розгалужену структуру, що включав головноуповноважених, уповноважених, особливо уповноважених губернаторів та градоначальників, Петроградську виконавчу комісію. Віце-головою комітету було призначено члена Державної Ради Д.Б. Нейдгарта³.

---

¹ Там само. С. 18.

² Верховный Совет по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов, состоящий под Августейшим Председательством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны. Справочник. Пг., 1916. С.9-10.

³ Благотворительность и милосердие : рубеж XIX–XX веков. СПб., 2010. С. 207.

Головуючим у Верховній Раді був голова Ради Міністрів, на момент створення органу - І.Л. Горемикін. У підготовчій комісії головував керівник Олексіївського комітету, член Державної Ради О.С.Стишинський, у розпорядчій - державний секретар С.Є.Крижановський, у фінансовій - Державний контролер П.О.Харітонов, Управляючим справами Верховної Ради було призначено Г.Г.Вітте¹.

У Петрограді було створено Особливий комітет великої княжни Ольги Миколаївни з надання благодійної допомоги сім'ям осіб, призваних на війну. На першому засіданні комітету, що відбулося 20 серпня 1914 р., було проголошено напрями його початкової діяльності - обстеження справи допомоги сім'ям воїнів існуючими та новоствореними організаціями, надання їм допомоги грошима, харчуванням, влаштуванням квартир, притулків².

Головою комітету, після відставки К.В. Рукавишнікова, на початку 1915 р. став член Державної Ради О.О. Ширінський-Шихматов. Велика княжна Ольга Миколаївна була почесною головою. У складі Комітету для вирішення найтерміновіших питань було утворено постійний виконавчий відділ, канцелярію, а також ревізійну комісію. Організовані повітові та міські комісії комітету очолили в основному повітові маршалки дворянства та міські голови³.

14 вересня 1914 р. було затверджено положення про Комітет великої княжни Тетяни Миколаївни (Тетянінський комітет). Метою цієї організації стало надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій. Допомога поширювалася «як на тих, котрі залишилися в місці свого проживання, так і на тих, котрі були змушені покинути його на вимогу влади або з інших, пов'язаних з війною, причин»⁴. Серед напрямів діяльності Комітету, крім збору пожертвувань, значилися: надання одноразової матеріальної допомоги, сприяння у працевлаштуванні, непрацездатним – у приміщенні до різних благодійних установ, надання допомоги цим установам та створення, по можливості, власних

---

¹ Гогель С.Н. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. СПб., 1908. С.100.

² Гогель С.К. Слабые стороны закона 25 июня 1912 г. о призрении нижних воинских чинов и их семейств // Призрение и благотворительность. 1915. № 1-2. С. 3.

³ Там само. С.4.

⁴ Сейко Н.А. Фондация княжны Тетяны Миколаївни як доброчинна організація Першої світової війни // Вісник Житомирського педагогічного університету. 2003. Вип.13. С. 164-165.

таких закладів, сприяння в отриманні визначених законом компенсацій за заподіяні військовими діями збитки, а також допомога у відправленні їх на батьківщину або постійне місце проживання¹. Кошти для різноманітної роботи, проведеної центральним органом та місцевими відділеннями, комітет отримував як за допомогою пожертвувань, так і шляхом надходжень із державної скарбниці².

Головою комітету було призначено члена Державної Ради О.Б. Нейгардта. Почесною головою проголошувалась велика княжна Тетяна Миколаївна. До складу комітету, крім призначених членів, входили представники відомств: військового, шляхів сполучення та фінансів та троє уповноважених комітету, які відповідають за роботу на місцях. У структурі комітету в подальшому було також створено Особливий відділ реєстрації біженців³.

Ще однією благодійною організацією цього періоду, під заступництвом імператорської сім'ї, був Романівський комітет. Його було створено до початку Першої світової війни, в 1913 р., але цей рік переважно пройшов у підготовчій роботі, і лише у червні 1914 р. Радою Міністрів було затверджено положення про комітет, після чого він розпочав практичну діяльність. Романівський комітет було засновано у лютому 1913 р. імператорським указом «з метою гідного увічнення знаменної річниці 300-річчя царювання будинку Романових». Покровителем комітету був імператор Микола II⁴. Головними завданнями комітету проголошувалися «допомога справі піклування над круглими сиротами сільського населення, що перебувають у тяжкому стані, без різниці станів і віросповідань, а також об'єднання урядової, громадської та приватної діяльності в цьому напрямі»⁵. Організація допомоги безпритульним селянським дітям стала основним напрямом діяльності комітету.

---

¹ Зверева Н. К. Августейшие сёстры милосердия. М.: Вече, 2006. С.236.

² Справочная книжка. Учреждения и организации, оказывающие помощь беженцам в г.Петрограде. Пг.,1915.С.39-40.

³ Справочная книжка. Учреждения и организации, оказывающие помощь беженцам в г.Петрограде. Пг.,1915.С.40.

⁴ Устав Романовского комитета // Свод законов Российской империи. Пг., 1915. Т. 13. С. 80.

⁵ Устав Романовского комитета // Свод законов Российской империи. Пг., 1915. Т. 13. С. 84-85.

Кошти комітету склалися з державних асигнувань, одноразових чи щорічних внесків членів комітету, пожертвувань та зборів, відсотків із капіталів, випадкових надходжень. Комітет прагнув підтримати дитячі притулки, що існували у країні, а також дати «початковий поштовх» місцевій ініціативі в даному напрямку благодійності. Для практичної діяльності створювалася широка мережа місцевих відділень¹.

15 серпня 1914 р., «не вважаючи можливим залишатися байдужим до долі дітей захисників батьківщини», Романівський комітет ухвалив рішення поширити роботу комітету, спрямовану на піклування сиріт чи напівсиріт сільського населення, а також на дітей нижніх чинів, що були на дійсній службі².

Романівський комітет був єдиною благодійною організацією, створеною (фактично) в 1914 р. під егідою імператорського дому з довгостроковою перспективою. Всі інші організації, що входили до структури Верховної Ради, за характером були тимчасовими установами³. Тимчасовим характером пояснювався і склад цих організацій, до якого входило багато посадових осіб, які мали різноманітні та складні обов'язки за своєю постійною службою. Тим не менш, дослідники проблем благодійності в дореволюційній Росії відразу відзначили той позитивний початок, який було закладено в основу діяльності нових благодійних організацій⁴.

Комітети Єлизавети Федорівни, Романовський, Марії Павлівни та великих князівен займалися насамперед практичною діяльністю щодо піклування над різними категоріями постраждалих під час війни: сімей воїнів, поранених та хворих, біженців та дітей. Займаючи проміжне положення між державними органами піклування та громадськими благодійними організаціями, вони не тільки об'єднували їх для вирішення певних завдань, які були головною метою цих комітетів, але й силами місцевих відділень могли надавати необхідні

---

¹ Устав Романовского комитета // Свод законов Российской империи. Пг., 1915. Т. 13. С. 87.

² Правила о временных комитетах помощи призванным на войну чинам ведомства Главного управления землеустройства и земледелия и их семействам // Известия Верховного совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. Вып. 2. 1914. С. 255.

³ Гогель С.Н. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. СПб., 1908. С. 10.

⁴ Афанасьев В.Г., Соколов А.Ф. Благотворительность в России. Историографические аспекты проблемы. СПб.: «Нестор», 1998. С. 204.

допомоги нужденним. Відділення комітету Єлизавети Федорівни створювалися на порожньому місці: з російсько-японської війни існувала певна організаційна структура з досвідом благодійної діяльності. З огляду на близькість до «землі» ці організації ясніше бачили недоліки в роботі, слабкі місця в діяльності державного та суспільного піклування. Вони не тільки повідомляли про це у звітах Верховній Раді, але іноді й самі виступали із законодавчою ініціативою. Комітети проводили також первинні статистичні дослідження, займалися реєстрацією, організовували переписи та анкетування. Верховна Рада, даючи керівні вказівки та приймаючи звіти про діяльність, водночас давала іменним комітетам велику самостійність у роботі. Питання практичної діяльності, що належали до компетенції комітету (клопотання, пропозиції тощо) він надсилав на їх розгляд. Періодичні звіти комітетів перед Радою були необхідні не тільки для складання загальної картини та вироблення перспектив подальшої діяльності, але й для надання вагомій фінансовій допомозі (кожен звіт закінчувався аргументованим клопотанням про виділення коштів на подальшу роботу). Як комітети, так і Верховна Рада, отримували пожертвування з усієї країни, збирали кошти іншими способами, але все ж таки головним джерелом надходження грошей на діяльність цих благодійних комітетів була державна скарбниця, а розподіляла кошти відповідно до потреб Верховна Рада¹.

Важливим принципом діяльності Верховної Ради та іменних комітетів була гласність у роботі. На засіданнях цих органів неодноразово наголошувалося на необхідності поінформованості суспільства про цілі, завдання та результати роботи. Звіти про засідання, періодичні звіти про діяльність комітетів публікувалися в пресі. Причому це були газети найрізноманітнішої політичної спрямованості. Документи, що регламентували діяльність цих організацій і найдрібніші, у тому числі фінансові звіти публікувалися окремими періодичними виданнями - «Відомості Верховної Ради» та «Відомості Тетянинського комітету». Керівники комітетів проводили спеціальні прес-конференції для журналістів. Розпорядчою комісією Верховної Ради наприкінці

---

¹ Кононова Т.Б. История российской благотворительности и ее связь с государственными структурами социального обеспечения: Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 1997. С.12.

1914 р. було прийнято рішення про спеціальне вивчення преси з метою збору відомостей про недоліки в роботі благодійних організацій, що входять до структури Верховної Ради. Не в останню чергу прагнення широкої гласності та відкритості у роботі нових організацій було продиктовано бажанням привернути увагу суспільства та країни в цілому до цього напрямку благодійної діяльності для того, щоб стимулювати місцеву ініціативу, викликати приплив пожертвувань. Однак, треба зазначити, що прихильність до відкритості як принцип діяльності благодійних організацій не була чимось новим. У Російській імперії початку ХХ століття це було вже звичне явище, обов'язкове для створення та підтримування репутації організації. Саме тому при безоплатній роботі багатьох членів іменних організацій та прагнення всіляко скоротити витрати на апарат, комітети та Верховна Рада приділяли велику увагу видавничій діяльності¹.

Нові благодійні комітети надавали допомогу всім нужденним незалежно від національності, віросповідання та стану, співпрацювали з багатьма національними, конфесійними організаціями, виявляли широкий державний підхід без будь-якої зашореності у національному та релігійному питаннях. При цьому це були організації з яскраво вираженою патріотичною спрямованістю, що особливо наочно виявлялося у зверненнях, масових акціях (зборах, лотереях, благодійних святах). Залучення до посильної роботи в іменних комітетах молоді та дітей вирішувало у тому числі й завдання патріотичного та гуманістичного виховання.

Однією з головних особливостей нових благодійних організацій було особисте головування членів імператорської сім'ї. Високе ім'я показувало рівень організації, її можливості, у тому числі фінансові, значимість даного напрямку благодійної діяльності, що ставало потужним стимулюючим фактором для людей - як жертвувачів, так і діячів благодійного руху. Наблизитися до влади, отримати подяку від царської доньки, бути нагородженим від імені імператора, зробити кар'єру, використавши іменний комітет як сходинку – для багатьох це було потужним спонукальним мотивом. Але більше було інших (та інакше і не

---

¹ Ануфриев К.И. Ближайшие задачи государства в области призрения в связи с войной // Призрение и благотворительность. 1915. № 6-7. С. 385-387.

могло бути в практичній благодійній роботі, тим більше в період війни - надто вже вона була важка), тих, хто бачив свій моральний, патріотичний обов'язок у важкий для країни час у благодійній діяльності на благо людей. Участь в благодійних організаціях членів імператорської сім'ї - юних великих княжон, імператриці, її сестри, які вже зарекомендували себе на ниві служіння милосердю та благодотворенню, ставало для таких людей додатковим моральним та патріотичним стимулом для роботи в комітетах.

1.3. Куратори та діячі нових благодійних комітетів

У всіх створених на початку Першої світової війни нових благодійних комітетах члени імператорського дому були почесними кураторами та головами. Кожна з привілейованих осіб мала по одному або декількох помічників у ранзі голів чи товаришів голови. Якою була реальна участь представників родини Романових із діяльності цих організацій?

До початку Першої світової війни двом першим царським донькам - Ользі та Тетяні - було відповідно 19 та 17 років. Вони очолювали комітети свого імені з 1914 р. і до повалення самодержавства у 1917 р. Участь доньок імператора в такого роду благодійній роботі мала сприяти підвищенню авторитету царської сім'ї. Крім того, Ольга та Тетяна Миколаївни мали набути першого досвіду управління, щоб у подальшому активно займатися у різних благодійних організаціях, як це вже було прийнято у родині Романових. Саме цими цілями і керувалися Микола II та Олександра Федорівна, пішовши на створення Комітетів царських доньок. 20 вересня 1914 р. імператриця писала своєму чоловікові з Царського Села: "О 4 1/2 год. Тетяна і я прийняли Нейдгардта у справах її Комітету... Корисно надавати дівчаткам працювати самостійно, їх ближче дізнаються, а вони навчаться приносити користь"¹.

Першою свій Комітет "отримала" велика князівна Ольга Миколаївна. 11 серпня 1914 р. було прийнято рішення імператора про створення Особливого

---

¹ Переписка Николая и Александры Романовых. М. : Пг., 1923. Т.3. 1914-1915 гг. С.6.

(пізніше Особливого Петроградського) Комітету її імператорської високості великої княжни Ольги Миколаївни з надання благодійної допомоги сім'ям осіб, мобілізованих на війну. Ольга Миколаївна стала в цьому Комітеті почесною головою. Хоча Комітет Ольги Миколаївни фактично був столичним відділенням іншої благодійної організації - Комітету великої княгині Єлизавети Федорівни з надання допомоги сім'ям осіб, мобілізованих на війну - і згадка про його утворення була включена в текст Положення про створення Комітету Єлизавети Федорівни, Проте Комітет під головуванням дочки Миколи II діяв повністю самостійно¹.

Рівно через місяць, 11 вересня 1914 р., вийшов указ імператора про створення Комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій. На відміну від Комітету Ольги Миколаївни, сфера діяльності нової організації поширювалася всю імперію. Тетяна Миколаївна також отримала посаду почесного голови².

Виникає питання, чому старша сестра отримала менший, хоча б за територіальною ознакою, Комітет? Найімовірніша відповідь на це питання полягає в тому, що Комітет Ольги Миколаївни було створено першим. Однак можливо, що сама черговість створення цих Комітетів визначалася психологічними характеристиками великих княжон, які помітно відрізнялися один від одного в цьому відношенні. Свідченням тому є думки деяких осіб, які були тісно пов'язані з імператорським двором і добре знали царських дочок. Колишня фрейліна імператриці Олександри Федорівни С. Буксгевден згадувала, що Ольга Миколаївна "була щедрою і негайно відгукувалася на будь-яке прохання... Її сестра Тетяна була схильна надавати практичну допомогу, вона запитувала імена тих, хто потребує допомоги, подробиці, записувала все і через деякий час надавала конкретну допомогу нужденному"³.

¹ Выдержки из записей императрицы Александры Федоровны о семейной жизни и воспитании детей и переписка с детьми // Царские дети. М., 1999. С.403.

² Алексеева Т.А. «...Татьяна дома Романовых» : к 120-летию со дня рождения игумении Тамары, княжны императорской крови Татьяны Константиновны // Свой. 2010. № 3. С. 58-59.

³ Выдержки из записей императрицы Александры Федоровны о семейной жизни и воспитании детей и переписка с детьми // Царские дети. М., 1999. С.409.

Про сильну волю та твердість характеру Тетяни Миколаївни свідчила і М.К. Дітерікс. Вона ж наводила слова полковника Кобилянського, який також близько знав царську сім'ю: "Коли государ з государинею поїхали з Тобольська (йдеться про події 1918 р.), ніхто якось не помічав старшинства Ольги Миколаївни. За потреби завжди йшли до Тетяни"¹. Інші мемуаристи також відзначають безперечне лідерство Тетяни Миколаївни серед царських дітей. Сама імператриця в одному з листів до чоловіка, розповідаючи про засідання комітету допомоги російським військовополоненим у Німеччині, обмовилася: "Я посадила Ольгу поруч із собою, щоб вона звикала бачити людей і знала, що відбувається. Вона розумна дитина, але недостатньо ворушить мозком"². Варто також додати, що за численними спогадами Тетяна була улюбленицею Миколи II і найближчею до Олександри Федорівни, аніж Ольга³.

Результати прагнення імператора та імператриці дати своїм старшим донькам можливість набуття досвіду спілкування з людьми та певного адміністративного управління сучасники оцінювали по-різному. Генерал О.О. Мосолов згадував, що "Ольга та Тетяна Миколаївна дуже розумно працювали і головували в Комітетах їхнього імені"⁴. Подібної думки дотримувалася і Т.Мельник-Боткіна: "Великі княжни особисто головували на засіданнях і вникали в усі справи"⁵. Щоправда, у їхніх спогадах жодних конкретних прикладів умілого керівництва не міститься. Це не дивно, бо ці мемуаристи не були членами Ольгинського та/або Тетянинського комітетів і не були присутніми на їх засіданнях.

Іншу оцінку роботі великих княжон давали безпосередні члени цих комітетів. Товариш міністра внутрішніх справ В.Ф. Джунковський, який представляв це відомство в Тетянинському комітеті, описував засідання Комітету в Зимовому палаці, що проходило під головуванням великої княжни, таким чином: "Велика князівна мала дуже жалюгідний вид на засіданні, біля неї, ніби

¹ Дитерихс М.К. В своем кругу // Царские дети. С.369.

² Переписка Николая и Александры Романовых. Т.3. С.352.

³ Зверева Н.К. Августейшие сёстры милосердия. М.: Вече, 2006. С. 307.

⁴ Мосолов А.А. Царская фамилия // Царские дети. С. 346.

⁵ Мельник-Боткина Т. Воспоминания о царской семье // Царские дети. С.297.

охороняючи її, сиділа Є. Нарішкіна, гофмейстерина імператриці... Велика княжна мовчала, я жодного разу не чув, щоб вона промовила хоч слово"¹.

Присутній 3 травня 1915 р. на спільному засіданні Тетянинського комітету з його місцевими представниками петроградський голова граф І.І.Толстой записав у щоденнику: "Крісло Голови зайняла вел. кн., а ліворуч Нейдгардт, фактично головувавший"², тим самим підтверджуючи слова В.Ф.Джунковського про формальну участь Тетяни Миколаївни в роботі Комітету.

І.І. Толстой, в свою чергу, був членом петроградського Особливого комітету Ольги Миколаївни. Оцінка ролі старшої сестри, що дається І.І.Толстим, фактично збігається з попередньою. Неодноразово беручи участь у засіданнях Особливого комітету протягом 1914-1915 рр., столичний міський голова залишив у своїх записах враження про це: "Велика княжна слухала нудні наші доповіді мовчки, але уважно; думаю, що вона провела час без найменшої для себе і для справи користі" (20 серпня 1914 р); "Велика княжна мовчки була присутня, а вів усе засідання кн. Ширинський-Шихматов" (21 лютого 1915 р.)³.

Спостереження та висновки В.Ф. Джунковського та І.І. Толстого загалом підтверджуються іншими джерелами. У листах Олександри Федорівни до Миколи II неодноразово згадується про поїздки Тетяни на засідання свого Комітету⁴. Однак у жодному з листів імператриця докладно не розповідає про те, що робили дочки на цих засіданнях, хоча в цих листах чимало рядків присвячено роботі Ольги та Тетяни в Царськосельських госпіталях.

Нарешті, найважливіше, мабуть, свідчення - самої Тетяни Миколаївни. У листі до Ольги Воронової від 20 вересня 1914 р. Велика князівна писала: «На цю середу в мене буде комітет для надання тимчасової допомоги потерпілим від військових дій, я вже з жахом думаю про цей день, тому що мені доведеться бути зовсім одній, а не з мама»⁵. Вже згадана З. Буксгевден згадувала: «Вони не надавали значення своєму царському становищу, болісно сприймаючи

¹ Джунковский В.Ф. Воспоминания. В 2-х тт. М., 1997. Т.2. С.429.

² Толстой И.И. Дневник. 1906-1916. СПб., 1997. С. 632.

³ Толстой И.И. Дневник. 1906-1916. С.540, 607.

⁴ Переписка Николая и Александры Романовых. Т. 3. С.34, 56, 125, 398.

⁵ Письма Великой княжны Татьяны Николаевны Ольге Константиновне Вороновой // Держава, 1997.№2. С.9

пишномовне звернення. Одного разу, на засіданні комісії у справах благодійності, я мала звернутися до великої князівни Тетяни як до президента цієї комісії, почала: «Якщо це буде завгодно Вашій царській високості». Вона подивилася на мене з подивом, і, коли я сіла поряд з нею, нагородила мене стусаном під столом і прошепотіла: «Ви що, з глузду з'їхали так до мене звертатися?». Довелося мені поговорити з імператрицею, щоб переконати Тетяну, що в офіційних випадках таке звернення необхідне»¹.

Можливо, у міру дорослішання та набуття досвіду Тетяна Миколаївна перестала відчувати такі панічні почуття напередодні засідання, але очевидно, що на початку цієї діяльності її становище – почесної Голови, при цьому сімнадцятирічної дівчини, до якої з такою повагою та серйозністю зверталися шановні та заслужені люди, її обтяжувало, і лише почуття обов'язку змушувало її виконувати свою відповідальну, нехай і представницьку роль.

Навіть на цьому тлі активність Ольги Миколаївни була ще нижчою. Здебільшого її робота зводилася до прийому пожертвувань у Зимовому палаці. Щотижня (за рідкісним винятком, викликаним або хворобою, або від'їздами великої княжни) Ольга Миколаївна з 15 до 16 години у Зимовому палаці приймала пожертвування грошима та речами. Інформація про це публікувалася практично в кожній столичній газеті незалежно від її політичної спрямованості. Часто на цих прийомах була і Тетяна Миколаївна, так само як і Ольга Миколаївна нерідко відвідувала засідання Тетянинського комітету². Ще однією стороною діяльності Ольги Миколаївни як Голови Комітету був прийом осіб, які зробили внесок у фонд Комітету. Наприклад, на початку квітня 1915 р. в Зимовому палаці великій князівні представлялася "фінляндська співачка Естер Бер-Баррот", яка влаштувала в м. Осовець концерт, зібрала 500 руб. і передала їх до Ольгінського комітету³.

Таким чином, діяльність великих князівн у своїх Комітетах мала переважно представницький характер. Основна робота лягала, зазвичай, на

¹ Монахиня Нектария (Мак Лиз). Свет невечерний. Жизнь Александры Федоровны Романовой, последней Всероссийской императрицы. М., 1996. С.48.

² Хечинов Ю.Е. Война и милосердие : страницы истории Отечества. М. : Открытое решение, 2009. С.104.

³ Там само. С.106.

голови Комітетів, які мали на відміну від почесних кураторів реальні важелі управління справами організації. У Тетянинському комітеті такою ключовою фігурою, безумовно, був його голова А. Б. Нейдгардт¹. Його адміністративний досвід доповнювався наявністю зв'язків при дворі та у суспільстві та сприятливим розташуванням з боку імператриці.

Виконуючи формальні функції кураторок своїх Комітетів, великі княгині більш активно проявили себе в іншому виді благодійності – сестрами милосердя у царськосільських лазаретах. Ця сторона їхньої діяльності добре відображена у спогадах і в уже згадуваному листуванні імператора та імператриці. Жоден лист Олександри Федорівни до чоловіка не обходиться без згадки про те, що вона та/або старші дочки працювали в госпіталях та лазаретах. Особливо це стосується другої половини 1914 р.²

Для того, щоб більш кваліфіковано надавати медичну допомогу, Олександра Федорівна, Ольга та Тетяна прослухали двомісячний курс лекцій хірурга В. Гедройца, пройшли практичні заняття та витримали іспит із затвердженої програми³.

Окрім великих княжон, утворені на початку війни Комітети очолили великі княгині Марія Павлівна та Єлизавета Федорівна. Марія Павлівна, уроджена герцогиня Марія-Олександрина-Єлизавета-Елеонора Мекленбург-Шверинська, була дружиною великого князя Володимира Олександровича, брата імператора Олександра III і дядька Миколи II. У 1909 р., після смерті чоловіка, 55-річна велика княгиня стала президентом Академії мистецтв, очолила імператорське Російське пожежне товариство⁴. Ще в часи російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Велика княгиня набула досвіду організації військово-санітарних загонів, що вирушали на театр бойових дій. Цей досвід було розширено в роки російсько-японської війни 1904-1905 рр. З ініціативи Марії Павлівни було сформовано санітарний поїзд, звіти про роботу якого вона регулярно

¹ Галкин, П. В. Деятельность земских организаций в период Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. 2010. №7. С. 61-62.

² Переписка Николая и Александры Романовых. Т.3. С. 14, 19, 25, 36 та ін.

³ Иванова Н.М. Августейшие сестры милосердия в период Первой мировой войны //История российской монархии: мнения и оценки. СПб., 2000. С.135-136.

⁴ Корнева Г.Н. Великая княгиня Мария Павловна. СПб., 2014. С.18-20.

отримувала. Вона організувала в Червоному Селі офіцерський лазарет, який отримав її ім'я, внесла чимало пожертв, що пішли на допомогу прибулим з Далекого Сходу хворим та пораненим офіцерам та солдатам¹.

У роки Першої світової війни діяльність великої княгині набула ще більш різноманітного та активного характеру. З початку війни вона приступила до формування своїх військово-санітарних організацій - цілої мережі різноманітних установ, які за своєю суттю склали єдину складну і розгалужену організацію. До початку 1915 р. до неї входили 4 передових мобільних загонів "Першої допомоги під вогнем ворога", санітарний поїзд з автомобільним загonom, обігрівчий пункт, лазарет на 200 поранених і три склади, що обслуговували ці організації². Цікаво, що автомобільний загін очолила інша велика княгиня - Вікторія Федорівна, невістка Марії Павлівни, дружина її сина Кирила Володимировича. У 1916 р. велика княгиня розробила положення про єдину військово-санітарну організацію свого імені, представивши його на затвердження імператора та Ради міністрів³.

Перебуваючи в Петрограді, Марія Павлівна вважала обов'язковим досить часто бути присутнім при прибутті військово-санітарних поїздів своєї організації, нерідко відвідувала лазарети, що знаходяться під її заступництвом або носили її ім'я. Останнє, щоправда, було притаманне й іншим членам імператорського дому, зокрема Олександрі Федорівні та її донькам. Марія Павлівна неодноразово виїжджала у фронтові райони, знайомлячись із роботою своїх військово-санітарних організацій, відвідуючи лазарети та військові підрозділи. Безумовно, подібна активність, окрім самого акту благодійності, передбачала й підвищення своєї популярності, що було властиво всім членам імператорського правлячого дому.

Будучи німкенєю за походженням і маючи велику кількість впливових і почесних родичів у Німеччині, а також в інших країнах Європи, велика княгиня займалася справами як російських, так і німецьких військовополонених. Вона

---

¹ Корнева Г.Н. Великая княгиня Мария Павловна. СПб., 2014. С.25.

² Там само. С. 27.

³ Там само. С. 29.

підключила Міжнародний Червоний Хрест до розшуку військовополонених, вела переговори через своїх Мекленбург-Шверинських родичів щодо покращення умов утримання російських полонених у Німеччині, сприяла організації братніх цвинтарів¹.

Не менш діяльною, ніж Марія Павлівна, була й інша велика княгиня - Єлизавета Федорівна, дружина великого князя Сергія Олександровича, сестра імператриці Олександри Федорівни. Перший досвід милосердя Єлизавета Федорівна набула у 1904-1905 рр., під час російсько-японської війни. Вона створила в підмосковному маєтку Іллінський лазарет, влаштувала склад Червоного Хреста допомоги пораненим у Великому Кремлівському палаці, відвідувала лікарні та госпіталі².

З початком Першої світової війни благодійна діяльність Єлизавети Федорівни набула різноманітних форм. Велика княгиня не залишала без уваги свою громаду, куди часто з московських лікарень стали спрямовувати безнадійних хворих. Вона зайнялася облаштуванням шпиталів, аптечних складів, формуванням санітарних поїздів, відправкою на фронт похідних церков. Товариш міністра внутрішніх справ В.Ф. Джунковський високо оцінював особистий внесок Єлизавети Федорівни: "Забувши зовсім особисте життя, велика княгиня Єлизавета Федорівна, що пішла від світу, була душею всіх добрих справ у Москві. До грудня місяця 1914 р. у Москві було до 800 лазаретів, які за перші п'ять місяців полегшили страждання сотням тисяч поранених"³. Енергії Єлизавети Федорівни вистачало не тільки на вирішення московських проблем. У 1915-1916 рр. вона неодноразово виїжджала до різних губернських міст Європейської Росії, знайомлячись із постановкою благодійної роботи на місцях⁴. Чимало уваги вона приділяла роботі Комітету з надання допомоги сім'ям осіб, мобілізованих на війну, затвердженого імператором 11 серпня 1914 р.,

---

¹ Величенко М.Н., Миролубова Г.А. Дворец великого князя Владимира Александровича. С.172.

² Балуева-Арсеньева Н. Великая княгиня Елизавета Федоровна (из личных воспоминаний) // Материалы к житию преподобно мученицы великой княгини Елизаветы. Письма, дневники, воспоминания, документы. Изд. 2-е. М., 1996. С.120, 121.

³ Джунковский В.Ф. Воспоминания. Т. 2. С. 473.

⁴ "Слава Богу за все...": Письма великой княгини Елизаветы Федоровны к императору Николаю II // Источник. М., 1994. № 4. С.35-36.

головою якого вона була призначена. Як і Марія Павлівна, Єлизавета Федорівна не номінально виконувала цю посаду, а брала в роботі найактивнішу участь¹.

Комітети великих княжон та княгинь, Комісія Ксенії Олександрівни, а також Романівський та Олексіївський комітети входили до складу Верховної Ради за доглядом сімей осіб, мобілізованих на війну, а також сімей поранених та полеглих воїнів. Головою Ради була імператриця Олександра Федорівна. Саме вона мала стати координатором діяльності всіх згаданих Комітетів і Комісій². Поява на чолі Ради імператриці пояснювалося кількома обставинами. По-перше, правилами бюрократичної та династичної субординації. Якщо Комітети і Комісію, що входили до складу Верховної Ради, очолювали великі княгині та княжни, то найвища влада в цій організації могла належати лише двом особам: імператору чи імператриці. По-друге, враховуючи, що, як правило, на чолі благодійних іменних установ у імперії стояли жінки з династії Романових, логічним було поставити у керівництва Радою саме Олександрю Федорівну. Нарешті, по-третє, імператриця вже мала досвід керівництва і заступництва у благодійній сфері, як в умовах мирного, так і військового часу (в російсько-японську війну 1904-1905 рр.). С.Буксвєден свідчила: «Імператриця виявляла до цієї роботи величезний інтерес. Вона була справжнім філантропом. Їй подобалося вигадувати якісь нові проекти, і вона з ентузіазмом втілювала їх у життя. Особливо їй займала проблема благодійної опіки над дітьми»³.

Вивчені нами різноманітні джерела показують, що Олександра Федорівна дуже рідко була присутня на засіданнях Верховної Ради, а виступала на засіданнях ще рідше. Про одне з таких засідань вона написала імператору: "Верховна рада тривала від 3 до 4 1/2. Родзянко та Чолноков багато говорили, а Нейдгардт та наша Міхень [велика княгиня Марії Павлівни] дратували мене. Стішинський добре говорив, Борис Васильчиков - погано"⁴. Але, ні про суть доповідей, ні про прийняті рішення у листі навіть не згадувалося. Єдине питання,

¹ Джунковский В.Ф. Воспоминания. Т. 2. С. 478.

² Монахиня Нектария (Мак Лиз) . Свет невечерний. Жизнь Александры Федоровны Романовой, последней Всероссийской императрицы. М.,1996. С.49.

³ Монахиня Нектария (Мак Лиз) . Свет невечерний. Жизнь Александры Федоровны Романовой, последней Всероссийской императрицы. М.,1996. С.52.

⁴ Переписка Николая и Александры Романовых. Т.4. С.301-302.

що належить частково до компетенції Верховної ради, неодноразово згадувалося у листуванні Миколи II та Олександри Федорівни у червні 1916 р. - це питання про представлене Марією Павлівною Положення про організацію її установ¹.

Проте лише на підставі цих уривкових відомостей не можна стверджувати, що Олександра Федорівна практично не була в курсі справ Верховної ради. У листах до Миколи II вона часто згадує про зустрічі в Царському Селі з головами Ради міністрів - спочатку І.Л.Горемікіним, а потім Б.В.Штюрмером².

Без імператриці засідання Ради проходили обов'язково під керівництвом голови Ради міністрів і в Маріїнському, а не в Зимовому палаці. Значно частіше, ніж з І.Л.Горемікіним чи Б.В.Штюрмером, Олександра Федорівна зустрічалася з дійсним статським радником Г. Г. фон Вітте, який був керуючим справами Верховної ради та доповідав імператриці про всі ініціативи та рішення цієї організації. Олександра Федорівна високо цінувала роботу Г.Г. фон Вітте і в одному з листів до імператора написала: "... ця людина прямо скарб і моя права рука в усьому"³.

Олександра Федорівна очолила Комітет допомоги російським військовополоненим у Німеччині. Під її заступництвом у травні 1915 р. було засновано Всеросійське товариство здравниць на згадку про війну 1914-1915 рр.⁴

Імператриця, як випливає з її листування з чоловіком, спогадів сучасників, досліджень істориків, більше часу приділяла, як і її старші дочки, роботі у лазареті. Простими сестрами милосердя Олександра Федорівна, Ольга та Тетяна Миколаївна щодня працювали в царськосільському лазареті - на операціях подавали інструменти, робили перев'язки, у тому числі найскладніші, доглядали поранених, чистили інструменти, працювали на складі - робили бинти, готували до відправки на фронт одяг та медикаменти⁵. З одного боку, вона знаходила в цьому певну втіху від частішої розлуки з чоловіком і сином, особливо в 1916 р. "Рада бувати в лазареті, щоб не сидіти вдома", - писала вона імператору 19 травня

¹ Переписка Николая и Александры Романовых. Т. 4. С.322.

² Переписка Николая и Александры Романовых. Т.4. С.104.

³ Переписка Николая и Александры Романовых. Т. 4. С.339.

⁴ Иванова Н.М. Августейшие сестры милосердия в период Первой мировой войны // История Российской монархии: мнения и оценки. СПб., 2000. С.135.

⁵ Тютюнник Л. Сострадание: Женщины царской фамилии на войне //Родина. 1993. № 8-9. С.139.

1916 р. "Ах, як я сумую без вас обох. Лазарет - моє справжнє спасіння і втіху" – у листі від 2 червня 1916 р.¹ З іншого боку, подібна робота розглядалася нею і як обов'язок: "Думка про поїздку в місто для відвідування якогось госпіталю вкрай тяжка, все ж таки розумію, що я повинна це робити"².

Це почуття обов'язку, за яким кожен підданий Російської імперії мав зробити свій внесок у перемогу над ворогом, обтяжувалося, певною мірою, комплексом "німецькості". Будучи за походженням німкенею, Олександра Федорівна прагнула показати себе в очах підданих їхньою співвітчизницею. Подібний комплекс, на наш погляд, певною мірою визначав ініціативні дії і двох великих княгинь – Марії Павлівни та Єлизавети Федорівни, які також були німкенями за своїм походженням. Для Олександри Федорівни це становище посилювалося ще й тим, що вона була більше на очах і слуху, ніж великі княгині. А з погіршенням ситуації на фронті в російському суспільстві все більше стали циркулювати чутки про царицю-німкеню, яка не бажає перемоги Росії.

Таким чином, новостворені організації очолили близькі імператору, у тому числі й за духом, люди: рідна сестра, дружина, дочки, сестра дружини. Єдиною представницею будинку Романових, що не відноситься до вузького сімейного кола, стала велика княгиня Марія Павлівна, яка «прорвалася» в нього завдяки своїй надзвичайній енергії, волі, працездатності та ефективності своєї благодійної діяльності. Безумовно, її різноманітна діяльність у роки війни може заслуговувати на найвищу оцінку, і сприяли цьому, не стільки згаданий нами комплекс «німецькості», а, насамперед, особисті якості великої княгині - діяльної, живої, милосердної, котра любить свою другу батьківщину і прагне принести їй якнайбільше користі. Така ж значуща (якщо не більше) діяльність у роки війни великої княгині Єлизавети Федорівни. Також дуже енергійна, працездатна, з організаторським талантом, Єлизавета Федорівна заслужила набагато більшу любов насамперед своєю подвижницькою діяльністю на ниві християнського милосердя, своїми особистими якостями жінки-християнки: добротою, терпінням, смиренністю і величезною внутрішньою силою нелегкої

¹ Переписка Николая и Александры Романовых. Т. 4. С.248, 359; Т.5. С.159.

² Переписка Николая и Александры Романовых. Т.3. С.120, 323.

діяльності. Її моральний авторитет був такий високий, що пожертвування, які призначалися категоріям нужденних, не охоплених її комітетом, спрямовували великій княгині.

Роль імператриці в діяльності очолюваних нею організацій, звичайно, не була такою вагомою і значущою. Причини цього вже називалися вище. Зазначимо ще раз поганий стан здоров'я імператриці - Олександра Федорівна, була поглинена хворобою сина і загрозою смерті, що постійно висіла над ним. Тим не менш, рухома почуттям обов'язку, вона в міру сил і можливості брала участь у роботі Ради, сприяючи взаємодії державних, громадських та приватних благодійних організацій, залучаючи високим ім'ям і вже заробленим у попередній діяльності авторитетом діячів благодійництва та меценатства. Багато уваги приділяла імператриця опікуванню нею госпіталям, складам, санітарним поїздам, притулкам.

Отже, XIX століття увійшло в історію благодійності в Російській імперії, як час виникнення та розвитку найбільших благодійних організацій напівдержавного - напівгромадського типу, які були створені та курувалися імператорською сім'єю - Романовими. Поряд із добрими намірами надання допомоги ближньому, при створенні цих організацій влада керувалася також бажанням поставити під свій безпосередній контроль громадську та приватну ініціативу, об'єднати під егідою самодержавства різні благодійні організації та установи.

На початку XX століття організації імператорської сім'ї займали в імперії третє місце (після МВС і православної церкви) за кількістю благодійних установ. У них надавалася допомога різним категоріям нужденних. Фінансову основу діяльності цих відомств становили пожертвування та асигнування з державного казначейства. Важливу роль в системі допомоги нужденним відігравали також організації під покровительством імператорської сім'ї, які увійшли у систему особливих відомств.

При широкому розвитку благодійності в Російській імперії на початку XX століття була відсутня єдина система управління піклуванням, були прогалини в

законодавстві, що неминуче призводило до появи слабких місць, які влада прагнула заповнити створенням спеціальних організацій під егідою імператорської сім'ї, вирішуючи таким чином ще й проблеми ініціювання місцевої ініціативи та зміцнення авторитету монархії. Такими організаціями стали створені на початку Першої світової війни Верховна Рада та комітети і комісії, що увійшли до неї. Нові організації були націлені на вирішення конкретних соціальних проблем, породжених війною. Керовані членами імператорської сім'ї, які отримували значну фінансову допомогу від держави, вони, будучи, з одного боку, напівдержавними організаціями, водночас об'єднували і гуртували під «високими іменами» суспільні та приватні благодійні організації. Близькість до влади, можливості отримання державних коштів на свою діяльність, створення мережі місцевих організацій дозволяли працювати оперативно, мобільно та ефективно, доповнюючи та розвиваючи вже наявні форми державної та громадської допомоги постраждалим від воєнних дій.

Результативність роботи також залежала від вмілого керівництва. Діячі нових благодійних організацій, переконані монархісти, вважали, що ефективна діяльність іменних комітетів є найкращим способом зміцнення авторитету та престижу монархії. Комітети працювали гласно, відкрито, підтримуючи всі благодійні організації, незалежно від національної, релігійної та станової приналежності. Куратори та голови комітетів вносили вагомий, хоч і різний внесок у діяльність комітетів.

РОЗДІЛ 2

Діяльність нових благодійних організацій у період Першої світової війни

2.1. Опіка над сім'ями воїнів

Допомога сім'ям мобілізованих солдатів стала одним із головних напрямів у діяльності держави та дому Романових в роки Першої світової війни. Якщо до 18 липня 1914 р. в російській армії налічувався 1 млн. 423 тис. нижніх чинів та офіцерів, то менш ніж через два тижні їх було вже 5 млн. 338 тис., переважна більшість яких складала солдати із селянських сімей¹.

Уряд усвідомлював всю важливість проблеми. На засіданні Державної Думи 26 липня 1914 р. міністр фінансів П.Л. Барк заявив: "Коли годувальник йде на захист батьківщини, і уряд, і суспільство повинні вжити всіх заходів, щоб його сім'я була забезпечена. У справі організації допомоги величезне сприяння можуть надати місцеві органи самоврядування. На підставі чинного закону уряд вже асигнував необхідні на перший час кошти, але ви можете бути цілком впевнені, що уряд і надалі готовий йти на найширші витрати на цю невідкладну потребу"².

Закон, про який згадав П.Л. Барк, було прийнято 25 червня 1912 р. і стосувався він права отримання сім'ями запасних військових матеріальної допомоги та пенсій. Правом на піклування за рахунок казни користувалися: 1) нижні чини, що втратили у мирний чи воєнний час працездатність внаслідок ран чи хвороб, якщо вони стали наслідком військової служби; 2) вдови та круглі сироти цих осіб; 3) сімейства нижніх чинів, що знаходяться на дійсній службі, у мобілізованих частинах армії та флоту, у державному ополченні чи військових дружинах. Річні оклади пенсій солдатам коливалися від 30 до 216 рублів, вдовам - від 48 до 84 рублів. Пенсія, яка призначалася кожному члену сім'ї запасного воїна (дружині, дітям, батькам, діду та бабусі, малолітнім братам та сестрам), видавався у вигляді продовольчого пайка. У нього включалися 1 пуд 28 фунтів

¹ Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах). М., 1925. С.17.

² Летопись войны 1914 года. СПб., 1914. №8. С.13.

борошна, 10 фунтів крупи, 4 фунти солі та 1 фунт соняшникової олії на одну особу на місяць¹.

Серед різних організацій, які взялися за піклуванням сімей воїнів, були й іменні комітети. Верховна Рада в даному випадку також проявила активність не лише у контролі за роботою підвідомчих їй установ та розподілі коштів, а й у висуванні низки законодавчих ініціатив. На першому засіданні підготовчої комісії Верховної Ради було вирішено, що діти запасних мають звільнитися від плати у навчальних закладах та що право на допомогу мають позашлюбні та прийомні діти, пасинки та падчерки².

Різке збільшення кількості сімей мобілізованих викликало й іншу проблему - у місцях видачі допомоги та грошового забезпечення, зазвичай нечисленних, стали виникати стовпотворіння. Зокрема, у столиці сім'ї офіцерів отримували казенне забезпечення один раз на місяць у будівлі губернського казначейства. На початок видачі біля дверей будинку на Казначейській вулиці збиралося до 8 тис. осіб. Для зручності відвідувачів і, щоб уникнути ексцесів, Верховна Рада запропонувала видавати задоволення в кількох місцях у різних частинах міста, а одержувачів розділити за абеткою на кілька черг, встановивши для кожної з них певний день і годину. Пропозиція Ради була підтримана столичними газетами, і міністерство фінансів за згодою з комендантом Петроградської фортеці невдовзі встановило новий порядок видачі дружинам офіцерів казенного забезпечення, збільшивши кількість днів та місць видачі³.

Логічним продовженням цих заходів стала пропозиція, прийнята на засіданні Верховної Ради 25 лютого 1915 р. Члени Ради висловилися за розширення граничного терміну видачі продовольчих допомог сім'ям запасних військових чинів. На думку Верховної Ради, видачу пайка необхідно було продовжувати аж до повернення солдата зі служби⁴. При цьому наголошувалося, що якщо пенсія солдату або його вдові менша за продовольчу допомогу, то

¹ Призрение семей нижних чинов // Речь. 1914, 26 июля.

² Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н.Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). СПб., 1999. С.363.

³ Известия Верховного Совета. 1914. № 12. С. 27.

⁴ Призрение семей нижних чинов // Речь. 1914, 26 июля.

потрібно видавати останнє. Хоча ця пропозиція збільшувала витрати скарбниці на 3-3,5 млн. рублів на місяць, Верховна Рада вважала за необхідне піти на такі витрати¹.

Законотворчі ініціативи Верховної Ради істотно розширили кількість і категорії сімей, що призрівалися, убезпечили їх (принаймні юридично) від свавілля місцевих посадових осіб, створили цілу систему пільг насамперед для сімей нижніх чинів. В основі подібних пропозицій лежало прагнення вищої влади зняти неминучу напругу, що виникла у суспільстві з початком війни. Узгодженість дій Верховної Ради та Ради Міністрів при висуванні та затвердженні низки ініціатив багато в чому пояснюється тим, що представники провідних міністерств та голова Ради Міністрів входили до складу Верховної Ради. Можливо, деякі ідеї виходили не з Верховної Ради, а з інших кіл, які були оформлені як рішення організацій, очолюваних імператрицею. Вони мали сприяти підвищенню популярності царської сім'ї у суспільстві. Ця ж мета, але, звичайно, не єдина, лежала в основі діяльності й іменних комітетів, зайнятих, зокрема, у сфері піклування про сімейства мобілізованих на війну солдатів і офіцерів.

Один із таких комітетів – Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни – спочатку мав займатися допомогою сім'ям осіб, покликаних до армії як із запасу, так і з ополчення. Якщо дозволяли кошти або якщо пожертвування мали цільовий характер, Комітет надавав допомогу сім'ям убитих та скалічених воїнів². За Положенням про Комітет сфера його роботи поширювалася всю Європейську і Азіатську Росію, крім Петрограда з губернією, Фінляндії і Кавказу. Одним з перших кроків Комітету стало створення губернських відділень і повітових комісій. Особи, які входили до їхнього складу, займалися благодійними справами, не отримуючи жодної винагороди установ³.

Турбота про сім'ї мобілізованих виливалася в різноманітні форми: організація трудової допомоги, піклування про дітей та їх харчування, квартирна,

¹ Призрение семей нижних чинов // Речь. 1914, 26 июля.

² Благотворительность и милосердие в Санкт-Петербурге. Рубеж XIX-XX вв. Историко-документальное издание. СПб., 2000. С.129.

³ Там само. С.167.

а в деяких випадках і грошова допомога гостро нужденним сім'ям і т.д. У різних місцевостях співвідношення між цими формами було різним¹. Все ж таки на думку Комітету та багатьох його відділень найбільш доцільною була не грошова, а трудова допомога, головним чином у вигляді створення майстерень, в яких працювали члени сімей воїнів. Окрім Одеського відділення, в якому трудова допомога була найбільш розвинена, нею активно займалися Казанське, Тверське, Харківське, Закаспійське та Рязанське відділення².

На початку 1916 р. Комітет отримав від Головного інтендантства замовлення на пошиття білизни для армії. Характерно, що до цієї справи було залучено також Всеросійський союз міст та Земський союз³.

Значні суми Комітет та його відділення та комісії витрачали на допомогу дітям. З мобілізацією батьків в армію в селі залишилося чимало дітей, які не мали матері і перетворилися на напівсиріт та сиріт. З часом їхня кількість зростала, і проблема допомоги дітям загострилася. Нею займалося багато організацій, і Комітету Єлизавети Федорівни належить тут не останнє місце. Вже в грудні 1914 р. Пензенське відділення Єлизаветинського комітету мав намір відкрити дві землеробські колонії для сиріт воїнів. Ця ініціатива отримала схвалення імператриці і 12 тис. рублів від неї на купівлю землі⁴.

На гроші Комітету та відділень відкривалися та утримувалися майданчики для дітей воїнів, народні дитячі садки та їдальні. Відділення платили за індивідуальне навчання деяких дітей різним ремеслам, підтримували допоміжні заклади. Втративши чоловічі руки селянські господарства зазнавали значних труднощів при сівбі та збиранні врожаю. Хоча у цій сфері основну допомогу надавали урядові установи і земства, Комітет вважав за необхідне також взяти участь і підтримати сім'ї мобілізованих. Підтримка здійснювалася як шляхом значних асигнувань, так і шляхом безпосередньої закупівлі продовольства. Так, отримавши телеграму від олонецького губернатора, адресовану на ім'я

---

¹ Благотворительность и милосердие в Санкт-Петербурге. Рубеж XIX-XX вв. Историко-документальное издание. СПб., 2000. С.160.

² Павлова И.П. Монархия и общество: место именных благотворительных комитетов и ведомств в социальной жизни России начала XX в. //История российской монархии: мнения и оценки. СПб., 2000. С.115.

³ Там само. С. 116.

⁴ Иванова Н.П. История благотворительности в России (вторая половина XIX начало XX в.). СПб., 2000. С.46.

Єлизавети Федорівни, про голод серед сімей мобілізованих у деяких районах губернії, Комітет закупив борошно і доставив 8 вагонів до Олонецької губернії¹. Схвально поставився Комітет до появи в 1915 р. молодіжних трудових загонів або дружин, які допомагали сім'ям мобілізованих вирощувати і збирати врожай².

У Москві Комітет видавав допомогу для оплати квартир, розподіляв одяг та взуття зі складу, організованого при Марфо-Маріїнській обителі, годував "здешевленими" та безкоштовними обідами у своїй їдальні, допоміг понад 26 тис. осіб, членам сімей запасних військових, за їх бажанням, виїхати на батьківщину. Специфічні форми допомоги, які визначали місцеві умови, надавали також губернські відділення та повітові комісії. При цьому вони співпрацювали з найрізноманітнішими організаціями та особами: комітетами Земського союзу, управлінням Російського товариства Червоного Хреста, волосними старшинами, сільськогосподарськими товариствами, педагогічними комітетами тощо. Водночас до обов'язків місцевих підрозділів Комітету входили не лише розподіл коштів та контроль за їх витрачанням, а й самостійний пошук доходів³. Найбільш активними у цьому відношенні виявилися Одеське, Катеринославське, Закаспійське, Казанське, Іркутське, Забайкальське відділення, на частку яких припала майже половина коштів, зібраних усіма відділеннями Комітету⁴.

На території Петрограда та губернії, а з січня 1915 р. ще й у Великому князівстві Фінляндському допомогу сім'ям мобілізованих надавав Особливий Петроградський комітет її імператорської високості великої князівни Ольги Миколаївни. Хоча він грав самостійну роль і підпорядковувався не Єлизаветинському комітету, а безпосередньо Верховній Раді, її цілі та завдання збігалися із положеннями Комітету Єлизавети Федорівни. На першому засіданні Ольгинського комітету 20 серпня 1914 р. його голова К.В. Рукавишніков визначив основні напрямки діяльності нової благодійної організації: 1) сприяння

---

¹ Бадя Л.В. Исторический опыт социальной работы в России. М., 1994. С.87.

² Там само. С. 90.

³ Павлова И.П. Монархия и общество: место именных благотворительных комитетов и ведомств в социальной жизни России начала XX в. //История российской монархии: мнения и оценки. СПб., 2000. С.115.

⁴ Там само. С. 117.

приватним меценатам та громадським організаціям, що не стискувало би їх самостійності та ініціативи; 2) допомогу на місцях, де треба, грошима, харчуванням, влаштуванням квартир та притулків; 3) обстеження діяльності існуючих органів з надання допомоги та новостворених установ та розгляд прохань про допомогу¹.

Операційний фонд Комітету спочатку складався, як і в інших іменних Комітетах, із казенних субсидій та пожертвувань. Його особливість полягала в в одній із форм збору пожертвувань. Велика княжна один раз на тиждень протягом години особисто приймала пожертвування у Зимовому палаці, приїжджаючи для цього із Царського Села. Ці поїздки тривали майже всю війну².

Як і Єлизаветинський, Комітет Ольги Миколаївни також мав повітові комісії та співпрацював з різними організаціями, асигнуючи їм кошти на різні види допомоги сім'ям осіб, мобілізованих до армії. Визначивши в якості одного з основних напрямків роботи надання трудової допомоги, Особливий комітет організував у Петрограді власні трудові майстерні, де працювали дружини військових. Одним із великих замовлень для цих майстерень стало пошиття 4 тис. комплектів нижньої та верхньої білизни, призначеної для російських військовополонених у Німеччині³. Замовником виступив Комітет з надання допомоги російським військовополоненим, який очолювала імператриця Олександра Федорівна. Водночас Комітет не намагався обмежити трудову допомогу лише створенням швейного виробництва. Він прагнув запропонувати й інші види робіт. З цією метою Комітет звернувся до "казенних та приватних установ, лазаретів, фабрик та заводів, магазинів, контор, бюро листування", а також до приватних осіб з проханням надіслати до Комітету інформацію про вакантні місця⁴. Ця своєрідна біржа праці лише певною мірою повторювала роботу міської біржі праці. У Комітеті зосереджувалися дані лише про членів сімей мобілізованих до армії, тобто про вузьке коло осіб, переважно жінок. Трудову допомогу Комітет надавав через міські піклування, товариство

¹ Известия Верховного Совета. 1915. № 1. С.104.

² Известия Верховного Совета. 1915. № 5. С.61, 91.

³

⁴

"Народна допомога", відпускаючи цим організаціям необхідні кошти. Так, товариству "Народна допомога" у період з 1 вересня 1914 р. по 1 березня 1916 р. було виділено 2300 рублів на купівлю швейних машинок, організацію трудової дружини учнів, на придбання ліків та оплату лікарів¹.

Піклування про дітей-сиріт воїнів також було одним із пріоритетних напрямів діяльності Ольгинського комітету. Вже на початку березня 1915 р. особливий комітет отримав у своє розпорядження одну з будівель жіночого Покровсько-Вознесенського монастиря на ст. Плюсу, де було влаштовано притулок на 80 дітей. Другий притулок з'явився у Терійоках². Притулки та притулки-школи, які перебували у місті та перебували під опікою інших організацій, також отримували від Комітету допомоги на обладнання та утримання, на сплату за навчання дітей, на одяг та взуття для них, а товариства та спілки, націлені на надання лікарської, медичної допомоги найбільш бідним верствам міського населення, бідним та хворим дітям – грошову допомогу на ліки³. Вже наприкінці 1916 р. Особливий комітет почав розвивати новий напрямок у піклуванні про дітей, організувавши художньо-промислову. До неї приймали дітей та сиріт воїнів від 12 років, які закінчили курс початкового училища або витримали випробування з малювання, для безкоштовного навчання у виготовленні іграшок, золотошвейної та інших художніх майстерностей⁴. Таким чином, ми бачимо прагнення не просто надати дітям та сиротам захисників вітчизни мінімальну підтримку, що б дозволила їм вижити, а й намагання знайти таланти у дітей та розвинути їх.

Якщо для Єлизаветинського та Ольгинського комітетів допомога дітям була одним із напрямків у спільній справі піклування про сімейства мобілізованих на війну, то Романівський та Олексіївський комітети відпочатку були націлені на підтримку дітей. Олексіївський головний комітет, названий на ім'я спадкоємця цесаревича Олексія Миколайовича, не був новоствореною

---

¹

² Кулик В.Н. Благотворительная деятельность тверских женских монастырей в конце XIX - начале XX века // Тверская земля в прошлом и настоящем. Сборник научных трудов. Тверь. 1994. С.40.

³ Смирнова А.М. Российская интеллигенция и культурно-этические проблемы первой мировой войны //Клио. 1999. № 2. С. 156..

⁴ Тютюник Л. Сострадание. Женщины царской фамилии на войне // Родина. 1993. №8-9. С. 140.

установою. Його заснування відноситься ще до 1905 р. У роки Першої світової війни Комітет увійшов до складу Верховної Ради та поширив своє заступництво на дітей офіцерів та солдатів, які служили у військовому та військово-морському відомствах¹. Ще однією особливістю Олексіївського головного комітету було те, що виплати по суті були пенсіями зі скарбниці.

Відмінність Олексіївського комітету від інших іменних Комітетів, які діяли роки Першої світової війни, визначало і методи його роботи. В основному вони зводилися до того, що на щомісячних засіданнях Комітету затверджувалися списки дітей, які відтепер мають право на чотири види допомоги: дітям військових чинів, які загинули або отримали каліцтва внаслідок бойових дій; дітям осіб, які загинули під час виконання службового обов'язку; допомога на оплату навчання у вищих навчальних закладах та одноразові виплати. Якщо в останніх трьох групах допомога видавалася щомісяця одиницям чи десяткам дітей, то перша група збільшувалася, як правило, на 2-4,5 тис. дітей щомісяця. Тому загалом Комітет надавав допомогу навіть не десяткам, а сотням тисяч дітей. Так, до кінця 1916 р. ця цифра досягла 343,5 тис.² Таким чином, Олексіївський головний комітет займав особливе місце у системі іменних установ, які надавали допомогу громадянському населенню у роки Першої світової війни.

Свої особливості мав і Романівський комітет, хоча і за структурою, і за способами роботи, і за її напрямками він був більш схожий з іншими іменними комітетами. Менш як за місяць після початку війни Романівський комітет переорієнтував свою діяльність, поширивши її спочатку на дітей нижніх чинів, покликаних на дійсну службу в мобілізовані частини армії та флоту, а потім у державне ополчення та військові дружини³.

Кошти Комітету склалися з державних асигнувань, що становили більшу частину фонду, одноразових чи щорічних внесків членів Комітету та його

---

¹ Ульянова Г.Н. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX - начало XX века. М., 2007. С. 100

² Укше С.А. Объединение общественной благотворительности // Призрение и благотворительность. 1914. № 8-9-10. С. 907

³ Афанасьев В.Г., Соколов А.Р. Благотворительность в России: Историографические аспекты проблемы. СПб., 1998. С. 38.

відділень, пожертвувань та зборів, відсотків із капіталів та випадкових надходжень. Внески членів Романівського комітету диференціювалися¹. З дозволу Святішого Синоду Романівський комітет у 1915-1916 роках провів всеросійські кружечні збори у церквах².

Фінансову підтримку Комітет надавав місцевим відділенням та різним установам на певній умові, яка полягала в тому, що зазвичай Комітет покривав не більше половини витрат, тим самим змушуючи відділення та установи виявляти власну ініціативу, а не служити лише передатною ланкою у розподілі грошей. Щоправда, у виняткових випадках Комітет міг покрити всі витрати повністю. Комітет не видавав допомоги ні самим дітям, ні їхнім родичам безпосередньо, а надавав матеріальну допомогу дитячим установам, земствам, сільським та благодійним товариствам тощо. Коло таких організацій не залишалося постійним, проте напрями їхньої діяльності збігалися із завданнями Комітету.

Велике значення Комітет надавав організації нових притулків та гуртожитків, а також розширенню вже існуючих установ цих типів. По суті, це був головний напрямок його роботи. Багато притулків відкривалися при навчальних закладах, ремісничих школах та відділеннях. Для цього Комітет отримував повну підтримку з боку міністерства народної освіти, яка, у відповідь на клопотання Романівського комітету, надіслала своїм підвідомчим установам циркулярний лист із пропозицією надавати допомогу всім починанням Комітету. Вже до початку 1915 р. завдяки зусиллям Комітету було відкрито 18 притулків та 16 гуртожитків при початкових училищах³.

Відповідно до Положення Комітет надавав допомогу лише селянським дітям, тому коли надійшло клопотання Варшавського єврейського комітету "Сиротська допомога" про надання підтримки дітям єврейських сімейств, які постраждали від воєнних дій, члени Комітету опинилися у скруті. Формально вони могли відмовити, але з огляду на можливий небажаний резонанс вирішили

---

¹ Там само. С.40.

² Там само. С.44-45.

³ Устав Романовского комитета // Свод законов Российской империи. Пг., 1915. Т. 13. С. 80.

таки виділити гроші. При цьому було висунуто умову, що "Сиротська допомога" організує за межами м. Варшави сільськогосподарську ферму, де діти житимуть і працюватимуть у влаштованих там майстернях¹.

Разом з тим для членів Романівського комітету стало очевидним, що міські діти є рівною мірою жертвами війни, як і селянські, і що вони також потребують допомоги. Було прийнято певною мірою компромісне рішення - надавати підтримку дітям робітників, вихідців із селянського стану. Крім того, у містах з різних причин виявлялися і селянські діти, що змусило Комітет звернути увагу на притулки та гуртожитки не лише у сільській місцевості, а й у містах².

Притулки ділилися на різні типи в залежності від віку вихованців, установ, які їх утримували, трудової спрямованості тощо. Існували дрібні сільські притулки для дітей віком від 2 до 12 років, денні ясла, великі сільськогосподарські притулки, гуртожитки при ремісничих майстернях, монастирські притулки та інші. Якщо маленьких дітей навчали в основному грамоті та нескладному рукоділлю, то підлітки опановували вже різні спеціальності та ремесла. Найбільш популярними серед них були полеводство, садівництво, тваринництво, городництво, а також шевська, столярна, кошиково-плетінкова майстерність. Неважко помітити, що переважали сільські види праці, призначені саме для селянських дітей, звичних до цього способу життя³.

Досягши певного віку, діти з однієї виховної установи переходили до інших. Так, багато вихованців сільських притулків Вовчанського повітового піклування Харківської губернії продовжували свою освіту або у Верхньо-Писарівському притулку, або в Ільменській чи Вовчанській ремісничих майстернях⁴.

З початку війни помітно активізували свою діяльність монастирі і насамперед у сфері піклування про сиріт воїнів. У цьому їх постійно підтримував

---

¹ Там само. С. 82.

² Там само. С. 90.

³ Швиттау Г.Г. Трудовая помощь в России. Т.1. Пг., 1915. С.89.

⁴ Харківський адрес-календар на 1915 рік. X., 1914. С. 160.

Романівський комітет. Монастирі входили до постійних організацій, яким виділялися кошти майже на кожному засіданні Романівського комітету¹.

Високу оцінку самі члени Комітету та його відділень давали такій формі піклування, як денні притулки, куди діти розміщалися лише в денні години. Тут вони не лише отримували одяг та гарячу їжу, а й навчалися. Їхні матері - дружини мобілізованих - мали можливість працювати в цей час, впевнені в тому, що діти перебувають під наглядом. Таку ж форму піклування використовували й інші благодійні організації, зокрема Комітет Єлизавети Федорівни².

Достатньо новою формою піклування про дітей був патронаж - переміщення дітей на виховання в чужу сім'ю. Романівський комітет підтримував цю форму, субсидуючи патронати, проте визнавав, що це ще не вивчений досвід. Окрім позитивних рис (зокрема, перебування у сім'ї, а не у притулку) патронати потенційно містили у собі деякі небезпечні явища (використання грошей, виділених Комітетом, не за призначенням, залучення підлітків до непосильної йому праці тощо)³.

Основні принципи роботи Романівського комітету збереглися й у наступні роки. Він, як і раніше, підтримував створення та розширення притулків, у тому числі таких організацій, як відомство установ імператриці Марії Федорівни, Комітету Єлизавети Федорівни, церковно-парафіяльних комітетів, інших громадських та благодійних організацій. Лише за першу третину 1916 р. Комітет розглянув 136 клопотань про допомогу, більшість із яких задовольнив. Комітет та його відділення засновували, як раніше, стипендії, забезпечували дітей обідами, одягом та взуттям. І водночас Комітету довелося вирішувати нові завдання. Одна з них була пов'язана з переписом усіх сиріт у імперії. Необхідність такого заходу визнавали як державні, і громадські структури. На

¹ Кулик В.Н. Благотворительная деятельность женских монастырей в конце XIX - начале XX века. Тверь. 1994. С.40.

² Селиванов А.Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних // Общественное и частное призрение в России. СПб., 1917. С.56.

³ Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.. 2006. №11. С. 248.

організацію всеросійського перепису Романівський комітет відпустив 50 тис. рублів¹.

Таким чином, не підмінюючи державні структури, на іменні комітети лягло завдання піклування про сімей воїнів. Завдяки ініціативам Верховної Ради коло і категорії тих, кому була видана допомога, помітно розширилися, і це сприяло хоча б мінімальній підтримці сімей, які мали колосальні труднощі, мобілізованих на війну нижніх чинів з боку державних органів і благодійних товариств, хоча при цьому й помітно збільшило витрати скарбниці. Іменні комітети через свої місцеві відділення намагалися не тільки і не просто розподіляти наявні у них кошти, а залучити сімейства воїнів у трудовий процес, створюючи для них робочі місця. При цьому гроші комітетів, покриваючи лише частину видаткових статей, відігравали своєрідний стимулятор до заохочення місцевої ініціативи. Немаловажним, а для деяких комітетів і єдиним напрямом діяльності стала робота з найменш захищеною групою населення – дітьми. При цьому кожен комітет мав свою сферу, водночас не відмовляючись від співпраці з іншими комітетами, а також з іншими організаціями, які мали ті ж самі цілі.

2.2. Допомога населенню, що постраждало від військових дій.

Специфіка Першої світової війни полягала в тому, що населення, яке постраждало від воєнних дій, розділилося на дві категорії: місцеве населення, що залишилося в місцях боїв, і люди, змушені залишити свої населені пункти (добровільно або в примусовому порядку) - тобто біженці. Щоправда, варто відзначити, що кордон між цими категоріями не був чітким. З іменних Комітетів допомогу постраждалому від війни населенню надавав, головним чином, Тетянинський комітет. Це завдання не тільки було сформульовано в Положенні про цей Комітет, але навіть винесено в його назву².

У Положенні про Комітет не згадувалося про категорію біженців, бо до Першої світової війни Росія не знала прикладів масового біженства в результаті

---

¹ Максимов Е.Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России // Антология социальной работы. Т.1. М., 1994. С.204-205.

² Комитет ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий (далее - Комитет Татьяны Николаевны). Пг., 1916. Т.1. С.1.

бойових дій. Навіть саме слово "біженець" було неабияк призабуте освіченим російським читачем, і кадетській газеті "Речь" довелося в 20-х числах серпня 1914 р. пояснювати, що біженці - це "особи, змушені залишити міста, що стали театром військових дій"¹.

У початковий період війни біженців було порівняно небагато. Дослідник цієї проблеми О. Н. Курцев стверджує, що "до весни 1915 р. переважало стихійне біженство, що мало добровільний характер, а загальна чисельність переміщених людей не перевищувала кількох сотень тисяч осіб, більшість яких розселилося в прифронтовій місцевості... Після закінчення боїв обивателі, переважно, поверталися на рідні міста"². До того ж, територіально біженці розташовувалися спочатку лише на смузі Північно-Західного фронту, а Південно-Західний край майже їх знав.

Проте питання існування і допомоги вимушеним мігрантам постало вже влітку 1914 р. Нього звернули увагу як урядові, так і громадські організації. У серпні 1914 р. імператорське Вільне економічне товариство утворило комісію під головуванням В.Я.Богучарського для допомоги біженцям, яка вирішила відкрити безкоштовні їдальні у Вільно та Мінську³.

Серед перших організацій, які звернули увагу на біженців, був і Тетянинський комітет. Свою роботу в цьому напрямі він почав уже восени 1914 р. Головним чином Комітет зайнявся перерахуванням грошей на адресу тих місцевих організацій, які сприяли вирішенню продовольчої, житлової, медичної проблем населення, що постраждало від війни. Грошові субсидії надавалися безпосередньо Комітетом і окремим сім'ям, звичайно в розмірі не більше 100-150 рублів. Комітет організував також склад у Мінську, куди надходили пожертвувані населенням країни речі. Звідси великими партіями залізницею вони переправлялися "в місця найбільшої необхідності"⁴.

---

¹ Курцев А.Н. Беженство // Россия и первая мировая война. Материалы международного коллоквиума. СПб., 1999. С.16-17.

² Там само. С. 129.

³ Чивилихин И.В. Не щадя своего достояния // Военно-исторический журнал. 1999. №6. С.45.

⁴ Очерк деятельности Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916г. Пг.,1915. С.14.

Необхідність існування Тетянинського комітету була очевидна, але щодо масштабів та поля діяльності його в уряді, зокрема, виникли різні точки зору. Поки уряд обговорював ці питання, Тетянинський комітет продовжував свою роботу, звертаючи увагу насамперед на Польщу, Віленську та Мінську губернії¹. Сюди спрямували як фінансові кошти, так і вантажі, причому транспортування останніх йшло за здешевленим тарифом. Саме за клопотанням Тетянинського комітету Тарифний комітет ухвалив ще на початку грудня 1914 р. поширити встановлений на перевезення пожертв для Царства Польського пільговий тариф також на Віленську та Мінську губернії за умови, якщо вантаж адресувався на ім'я начальників цих губерній².

Поступово комітет розширював територіальну сферу своєї уваги. Це було пов'язано з поширенням воєнних дій на інші регіони Російської імперії. Так, ще на початку січня 1915 р. уповноважений Тетянинського комітету член ради міністерства народної освіти С.М.Мітусов відвідав Лібаву та Ригу. Метою його поїздки був збір інформації про біженців у цих містах, а також у Мітаві та Ревелі³.

У Царстві Польському, на Кавказі, а також у Галичині та на Волині Комітет у своїй роботі спирався на місцеві організації, які не входили до його структури. Це відрізняло Тетянинський комітет багатьох благодійних організацій. У інших районах, розташованих неподалік театру військових дій чи приймаючих біженців, Комітет відкривав власні відділення. Поява деяких відділень стала можливою завдяки ініціативі, виявленій уповноваженими Комітету під час своїх поїздок по західних і південних районах країни, що перебували в смузі воєнних дій або в безпосередній близькості від неї.

Спочатку відділення відкривалися переважно в губернських містах під головуванням, як правило, губернаторів і за участю представників станових, громадських та національних організацій. Пізніше, крім губернських, стали утворюватися повітові, районні, волосні відділення. Одними з перших відділень

---

¹ Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. С.87.

² Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. С.73.

³ Падучев В. Помощь жертвам войны со стороны Татянинского комитета // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 1-2. С. 83.

Тетянинського комітету з'явилися у Полтавській, Харківській, Симбірській, Уфимській губерніях. Все ж таки до середини 1915 р. основну увагу Комітет, як і раніше, приділяв західним губерніям імперії та Кавказу¹.

Переважна частина субсидій Комітету традиційно прямувала кільком організаціям: Варшавському центральному обивательському комітету, Варшавському міському обивательському комітету, Варшавському єврейському комітету, Головному Кавказькому комітету, Головному крайовому благодійному комітету при генерал-губернаторстві Галичини². Щомісяця їм перераховувалося від 15 до 200 тис. рублів, Щомісяця до списку витрат включалися нові статті: на організацію у Варшаві (а потім і в Петрограді) притулку для воїнів-калік, уродженців місцевостей, зайнятих ворогом; на облаштування кумисолікарні для біженців у Самарській губернії, Варшавській єврейській громаді, Російському товаристві захисту жінок³.

У цьому списку переважали національні організації та товариства. Це не випадково. З самого початку своєї діяльності Тетянинський комітет прагнув надавати допомогу постраждалим від війни представникам усіх національностей, без відмінності віросповідання. Цим він вигідно відрізнявся від десятків і сотень національних організацій, комітетів, комісій, які в основному дбали про своїх одноплемінників, рідко виходячи за вузьконаціональні рамки.

Інтернаціоналізм Тетянинського комітету викликав схвалення з боку різних народів, що населяли Російську імперію, і ліберальних кіл інтелігенції. Кадетська "Речь", наприклад, на своїх сторінках, повідомляючи про діяльність іменних Комітетів, найбільше місця відводила саме Тетянинському комітету, часто підкреслюючи його національну незашореність. Інтернаціональний характер благодійності Тетянинського комітету багато в чому сприяв його

¹ Очерк деятельности Особого отдела Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 8. С. 835.

² Берест І. Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни // Вісник НУ «Львівська політехніка». 2006. № 571. С. 201.

³ Очерк деятельности Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий со дня основания по первое января 1916 г. Пг., 1916. С. 56.

популярності, а разом з тим і популярності великої князівни та Будинку Романових¹.

Важливим напрямом діяльності Комітету протягом всього періоду його існування був збір коштів для поповнення скарбниці. Головними статтями доходу, відповідно до Положення про Комітет, були дві: субсидії державного казначейства та пожертвування від організацій та приватних осіб. Характерною особливістю першого року діяльності Комітету було значне переважання суми пожертвувань над державними дотаціями. Як суми пожертвувань, так і самі жертводавці різко відрізнялися один від одного. Гроші надходили від земств та міських дум, селян та міщан, промисловців та різних товариств².

За перші півроку існування Комітету сума пожертв від приватних осіб та установ досягла 1 млн. рублів. Оцінюючи цей факт, голова Тетянинського комітету А. Б. Нейдгардт на одному із засідань говорив: "Якщо мільйони народних грошей широкою річкою течуть на допомогу захисникам батьківщини та їхнім сім'ям, то важлива і копійка добровільного пожертвування, знесена з усіх кінців Русі на вітвар. Комітет її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни є найближчим і безпосереднім свідком того високого підйому, який надихає всі верстви суспільства, без відмінності віросповідання та національності, на рясні жертви на користь постраждалих³».

Значну суму Тетянинський комітет отримав від результатів розіграшу благодійної лотереї у 1914 р. Ідея проведення лотереї належала Тетянинському комітету, але дохід від неї призначався не тільки особам, що постраждали від воєнних дій, а й пораненим і хворим воїнам. Тому у проведенні лотереї були зацікавлені й інші іменні Комітети. У зв'язку з цим розробку проекту лотереї взяла він фінансова комісія Верховної Ради. 13 листопада 1914 р. Верховна Рада на засіданні під головуванням імператриці Олександри Федорівни схвалила

---

¹ Думова Н. Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции (1914-1917 гг.). М., 1988. С. 50-51.

² Очерк деятельности Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий со дня основания по первое января 1916 г. Пг., 1916. С. 68.

³ Тютюкин С. В. Первая мировая война и революционный процесс в России (Роль национально-патриотического фактора) // Первая мировая война. Пролог XX в. М., 1994. С. 236.

пропозиції фінансової комісії, які зводилися до наступних пунктів: випустити квитків на 10 млн. рублів, з яких на виграші відводилися 1,5 млн. рублів. Тетянинському комітету призначалися 2 млн. рублів, Російському товариству Червоного Хреста і складу імператриці Олександри Федорівни - по 1 млн. рублів. Решта прибутку адресувалася Верховній Раді для видачі допомоги. Рада Міністрів в цілому схвалила цей проект, але постановила збільшити кількість квитків і суму виграшу в два рази, а також передбачити виділення 1 млн рублів імператриці Марії Федорівні на допомогу пораненим і хворим воїнам. Чистий прибуток від лотереї при цьому очікувався у розмірі майже 17 млн рублів¹.

Навесні 1915 р. Тетянинський комітет розпочав ще одну акцію зі збільшення своїх доходів. Йдеться про триденний Всеросійський збір під девізом "Росія - розореним околицям", що мав на меті "полегшення долі потерпілого від навали ворога мирного населення без різниці національності та віросповідання". Щоб посилити знову-таки міжнародний характер акції у створений 11 квітня 1915 р. центральний комітет з організації збору були запрошені відомі громадські діячі та чиновники різних національностей.

По всій країні Комітет розіслав понад 25 млн. спеціальних значків, понад 1 млн. листівок із портретом великої княжни. Було виготовлено два типи плакатів: одні для "виставлення у вікнах" магазинів та установ, інші - для "виставлення у вікнах" квартир; надруковано "стінні портрети" Тетяни Миколаївни, а також 100 тис. екземплярів нового романсу "Біженці", присвяченого великій князівні. У ресторанах, кінематографах та театрах передбачалося продавати спеціальні марки, які відвідувачі могли наклеювати, відповідно, на листи та квитки. У столиці передбачалося влаштувати свято з дитячою ходою, феєрверком, концертами та гуляннями².

Відносини Тетянинського комітету, точніше його головного органу, розташованого в Петрограді, зі своїми відділеннями в різних губерніях імперії будувалися не на жорсткому підпорядкуванні останніх центру, а на певній їхній

¹ Известия Верховного Совета. Пг., 1915. № 2. С.27.

² Известия Всероссийского комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий. Пг., 1916. № 1. С. 6-7.

автономності. Це було закладено в Положенні про Комітет, проте, це була одна організація, яка переслідувала одну мету, і обмін досвідом, накопиченим у місцевих відділеннях, був важливий для всіх установ, що входили до Комітету або співпрацювали з ним. У зв'язку з цим Тетянинський комітет вирішив скликати на початку травня 1915 р. з'їзд представників місцевих відділень. На цьому ж з'їзді голова Комітету А.Б. Нейдгардт хотів обговорити питання про необхідність ухвалення закону про відшкодування населенню, що постраждало від військових дій, прямих збитків, викликаних війною¹.

З'їзд проходив з 3 по 7 травня 1915 р. у Петрограді. На першому (у Малахітової вітальні Зимового палацу) та останньому (у Царському Селі) засіданнях були присутні великі князівни Ольга та Тетяна Миколаївна. На засіданні в Царському Селі головувала імператриця, яка в листі до чоловіка 7 травня написала: "...були в Тетянинському комітеті. Великі збори - з 2 1/4 до 4 год."².

У доповідях голови, керуючого ділами та інших співробітників Комітету містилися основні дані про діяльність Комітету за сім з половиною місяців свого існування. Зокрема, було повідомлено про те, що дохід Комітету становив 3,84 млн. рублів, а до 32 відділень надійшло понад 200 тис. рублів. Крім того, у вигляді пожертвувань Тетянинському комітету було надіслано приблизно 15 тис. пудів одягу, 12 вагонів сухарів. Витрати розподілялися (у відсотках) наступним чином: на західний фронт - 66%, біженців - 16, кавказький фронт - 12, галицький фронт - 5,5 і "на канцелярські надобності" - 0,5%³.

Засідання 4 травня було повністю присвячене доповіді А.В. Нейдгардта про подальшу долю Тетянинського комітету і дискусія, що розгорнулася з цього приводу, призвела до одноголосного схвалення всіх положень доповіді. Резолюція містила наступні тези:

¹ Помощь жертвам войны со стороны Татянинского комитета // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 1-2. С.70.

² Переписка Николая и Александры Романовых. М.:Пг., 1923. Т.3. С.187.

³ Семенов-Тян-Шанский В. П. Татянинский комитет Великая княжна Татьяна и ее помощь беженцам // Возрождение. Париж, 1956. №55. С. 7-8.

"1. Догляд за особами з числа мирного населення, що втратили від військових дій кошти або працездатність, або єдиних годувальників, а також сиріт, батьки яких загинули від дій, пов'язаних з війною, приймається за рахунок держави, стосовно чинного законодавства щодо військових чинів та їх сімейств.

2. Комітет великої княжни Тетяни Миколаївни, який надав у короткий термін свого існування незмірну користь постраждалим від війни і наділений загальною довірою, не міг би без завдання явної шкоди насущним державним інтересам припинити свою діяльність раніше повної ліквідації жахів війни.

3. Для можливості виконання цього першорядного завдання необхідно було б надати комітету її високості характеру державного встановлення постійного типу, що наближається за своїм устроєм до товариства Червоного Хреста»¹.

Автор цієї резолюції досить адекватно дивився на деякі речі. Справді, лише постійна і довгострокова державна допомога могла сприяти поліпшенню становища біженців і мирного населення, що залишалося у смузі військових дій чи прифронтових районах. У цьому випадку законодавче прирівнювання їх до військових чинів та їх сімейств дозволило уникнути непотрібної диференціації та плутанини. Разом з тим, короткочасна допомога з боку Тетянинського комітету була б державі корисною і необхідною, оскільки дозволяла б прискорити процес повернення біженців до стабільного становища. Важко сказати, наскільки зросла взагалі ефективність роботи Комітету у разі його перетворення на державний орган. Можливо, це призвело б до різкого зростання чиновницького апарату та його бюрократизації з усіма негативними явищами.

Разом з тим, А. Б. Нейдгардт помилявся, припускаючи швидке закінчення діяльності Тетянинського комітету. Його припущення будувалося на аналізі бойових дій на фронтах, які були на той час для імперії ще досить успішними. Наступні події показали, що необхідність в Тетянинському комітеті в тому вигляді, в якому він існував, поки не відпала.

---

¹ Комитет е и в великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. Отчет Особого отдела по регистрации беженцев. Пг., 1916. С 18.

У наступні дні учасники з'їзду обговорили ще кілька доповідей. В одній з них А.Б. Нейдгардт торкнувся важкого на той час питання зайнятості біженців. Отримуючи певну допомогу від благодійних установ, деякі біженці не прагнули шукати роботу в тих місцевостях, в яких вони опинилися. Крім того, багато хто з них вважав перебування тут тимчасовим і сподівався на швидке повернення в рідні місця. Зрештою, навіть з бажанням працювати, не завжди можна було знайти роботу за своїм силам і знанням. Тому в доповіді рекомендувалося місцевим відділенням приступити до організації трудової допомоги біженцям. Втім, А. Б. Нейдгардт підкреслив, що деякі відділення цю роботу вже ведуть. Найбільш бажаним бачилося залучення біженців до громадських робіт, але вибір робіт та визначення категорій біженців, які необхідно працевлаштовувати, залишалися на розсуд місцевих відділень¹.

Тривалі дебати викликала доповідь про запровадження пільгового тарифу для біженців. Багато хто з них не мав достатніх коштів для повернення додому, тому збори ухвалили - просити відповідні інстанції про встановлення пільгового тарифу в цих випадках. Проаналізувавши способи збору пожертвувань, учасники з'їзду рекомендували у якості основних: кружечні збори, продаж відкритих листів та благодійних марок, одноденний продаж газет та інших періодичних видань, розсилку підписних листів, "устрій публічних видовищ", збір предметів першої необхідності. При цьому місцеві відділення могли вибирати з цих способів ті, які були для них зручнішими².

З'їзд схвалив дії Комітету з пошуку можливості організувати для хворих біженців курортне лікування на пільгових умовах. Спроба Комітету отримати згоду на надання таких місць у міністерстві торгівлі та промисловості не увінчалася успіхом. Виявилось, що всі безкоштовні місця на казенних курортах передано Російському товариству Червоного Хреста. Тоді Комітет запросив чорноморського, самарського, уфімського і оренбурзького губернаторів: чи можна коштом Комітету спорудити в одній з цих губерній спеціальну лікарню для біженців. Проте відповіді до початку травня ще не було надіслано.

---

¹ Из истории государственной помощи беженцам в годы Первой мировой войны. М., 2004. С.38-39.

² Там само. С. 49.

Значний інтерес у присутніх викликала доповідь про навчання дітей біженців. Згідно з твердженням доповідача, за приблизними підрахунками тільки в Привісленському краї були призупинені заняття в 50-55 середніх навчальних закладах, в яких навчалось до 15 тис. учнів. У початкових училищах припинилися заняття 250 тис. учнів. Багато будинків було пошкоджено, а майно зіпсовано або пограбовано. Доповідач закликав місцеві відділення Комітету звернути особливу увагу на організацію тимчасових навчальних закладів, курсів, гуртожитків, майстерень, паралельних класів для навчання дітей біженців. Погодившись з цими побажаннями, учасники з'їзду рекомендували відділенням утворити особливі комісії, які "взяли б на себе піклування про учнів-біженців, їх реєстрацію", а також висловили судження про необхідність звернути увагу уряду на негайну розробку питання про види та розміри допомоги населенню у навчальній справі у зв'язку з наближенням нового навчального року¹. Актуальною була визнана ідея про необхідність реєстрації біженців, причому це пропонувалося робити за єдиним зразком і у загальноімперському масштабі.

Таким чином, питання, обговорені на зборах представників Тетянинського комітету, свідчили про певне коригування його діяльності. Хоча грошові субсидії залишалися домінуючим видом благодійності, у різних формах її підтримки стали виділятися пріоритетні напрямки. До них належали організація трудової допомоги біженцям - перетворення їх з "баласту" на активну групу працездатного населення, організація курортного, а не просто тимчасового медичного лікування; виділення учнів-біженців в окрему групу, що вимагає пильної та першорядної уваги; організація служби реєстрації біженців. Варто ще раз підкреслити збереження автономності місцевих відділень, рекомендаційний характер постанов з'їзду, що стосувалися їх діяльності. Винесення на обговорення зборів актуального, для всіх без винятку постраждалих від військових дій, питання про відшкодування збитків мало тонкий розрахунок на підвищення популярності Тетянинського комітету і, отже, правлячої династії.

---

¹ Булгакова Л.А. Проблемы интеграции в сфере социальной помощи в дореволюционной России // Благотворительность в России: социальные и исторические исследования. СПб., 2001. С.313.

У перший рік війни весь тягар обслуговування потерпілих від воєнних дій лежав майже повністю на Тетянинському комітеті, його відділеннях і організаціях, що з ним співпрацювали. Але з літа 1915 р. становище стало змінюватися. Весняний наступ німців викликав початок стихійного біженства в ширших, ніж раніше, масштабах. На початку червня 1915 р. Ставка наказала виселяти все населення з території, насамперед чоловіків призовного віку. З кінця серпня населення прифронтових губерній стало залишати свої будинки добровільно, так як широко поширилися чутки про жорстоке поводження ворога з цивільним населенням, конфіскацію продовольства і майна, використання мирних жителів на важких роботах¹. Княгиня Катерина Сайн-Вітгенштейн описала у щоденнику Київ у серпні 1915 р.: «У Києві паніка. А ця остання річ важка: біля міської станції чи не по три доби чекають черги з біженців. З іншого боку, весь вокзал завалений біженцями, починаючи з перонів і всіх залів і коридорів і закінчуючи сходами під'їзду. Весь незліченний натовп цих людей похилого віку, дітей і жінок лежить покотом на своїх вузлах і на підлозі... У день нашого приїзду їх прибуло 10000 чоловік! з Кам'янця, Проскурова та Могильова-Подільського»².

Географія осідання біженців стрімко розширювалася. Частина біженців із Курляндії перебиралася до Лівонії та у Петроград. Населення в смузі Південно-Західного фронту переміщалося до Чернігівської, Полтавської, Катеринославської губернії, хоча багато хто осідав і ближче до фронту: на сході Волинської, у Лівонській, Вітебській, Мінській, Київській губерніях. Це створювало труднощі як армії, так і тим організаціям, які допомагали вимушеним переселенцям. Тому 4 серпня 1915 р. з ініціативи Ставки центральна влада прийняла рішення про масове переміщення біженців у внутрішні губернії для розвантаження прифронтової смуги і надання їм більш дієвої допомоги. Біженців з Північно-Західного фронту розподіляли переважно по губерніях Європейської частини Росії, південними з яких були Могилевська, Смоленська,

¹ Володарчик Адам. Втікачі з рідних осель в 1915 р. // Літопис Волині. 1967. Ч. 9. С.50-1.

² Сайн-Витгенштейн Е.Н. Дневник. 1914-1918. Paris. 1986. С.49.

Орловська, Тамбовська, Пензенська, Смоленська і Оренбурзька. На південь від цих губерній селилися біженці з Південно-Західного фронту¹.

Масове прибуття біженців в тил почалося в липні-серпні, досягло максимуму у вересні-жовтні і завершилося в останні місяці 1915 р. До середини вересня 1915 р. в різних губерніях знаходилося близько 750 тис. біженців, включаючи, правда, і тих, хто опинився тут із початку війни. У наступні три з половиною місяці тільки маршрутні (тобто спеціальні) поїзди вивезли на Схід понад 2 млн. чоловік². Влітку 1915 р. різко посилювався потік біженців і на південному кордоні Російської імперії. У зв'язку з різаниною вірмен у Туреччині, десятки тисяч вірмен перетинали кордон і осідали на російській території. До жовтня 1915 р. на Кавказі знайшли притулок близько 300 тис. біженців, з яких дві третини прибули з-за кордону³.

У міру своїх сил і можливостей Тетянинський комітет намагався надавати допомогу населенню, що тікало від війни. У червні 1915 р. на Волині, куди три тижні поспіль прибували щодня сотні біженців, за розпорядженням губернатора були відкриті спеціальні комітети. Одночасно він звернувся за допомогою до Віленського відділення Тетянинського комітету. Київське відділення Комітету з середини липня різко змінило напрямок своєї діяльності. Якщо раніше воно надавало в основному грошову допомогу, то тепер більше займалося організацією медичної допомоги, притулків, лікарсько-поживних пунктів на вокзалах і пристанях, збором одягу для біженців. Причому йшлося навіть про транзитних біженців, які не затримувалися в Києві, а рухалися далі на схід. З середини жовтня 1915 р., у зв'язку з деяким поліпшенням ситуації на Південно-Західному фронті потік транзитних біженців зменшився, і відділення більше уваги стало приділяти тим особам, які оселилися в Києві⁴. З Катеринослава на початку серпня 1915 р. повідомляли, що з початком діяльності губернського та повітових Комітетів Тетяни Миколаївни "питання про розміщення та піклування

¹ Курцев А.Н. Западные беженцы в русской деревне (1914-1917) // Юг России в прошлом и настоящем. История, экономика, культура: Материалы международной научно-практической конференции. Белгород, 1998. С. 80-82.

² Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914-1917 гг.) // Вопросы истории. 1999. № 9. С. 98.

³ Деятельность армянских национальных комитетов по оказанию помощи беженцам в Российской империи (1915-1917 гг.) // Вестник Союза армян России. М., 2004. Вып. 4. С. 34.

⁴ Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1916. № 2. С. 11.

біженців відразу прийняло правильний напрям". Усі вони отримали притулок, їжу та медикаменти, працездатних влаштували на роботу, сироти були направлені у притулок¹.

Все ж таки із сотнями тисяч біженців, розкиданих по численних губерніях, Тетянинський комітет та його відділення, звичайно ж, упоратися не могли. Це чудово розумів і уряд, який влітку 1915 р. дійшов висновку про те, що "турботи про впорядкування руху маси біженців, про забезпечення їх необхідним харчуванням і лікарською допомогою в дорозі та про влаштування їх у місцях відновлення, будучи питаннями державної важливості, становлять завдання урядової влади". У липні 1915 р. Микола II призначив двох головноуповноважених (для Північно-Західного і Південно-Західного фронтів) з влаштування біженців, а 30 серпня затвердив закон, схвалений Державною радою, згідно з яким турботи про матеріальні та духовні потреби біженців покладалися на міністра внутрішніх справ та підвідомчі йому органи².

Проте Комітет не відмовлявся від роботи у цій галузі. Рамки його діяльності були ширшими, ніж встановлював закон від 30 серпня для державних органів. Комітет став надавати допомогу не тільки біженцям, "але й тим постраждалим, які не втекли з-під свого даху над головою, а бідують від війни в межах внутрішньої Росії або ж в областях, нині зайнятих ворогом"³. Його витрати істотно збільшувалися. Якщо до літа 1915 р. щомісяця Комітет витрачав від 500 до 800 тис. рублів, то з серпня по грудень 1915 р - від 2,7 млн. до 5,8 млн. рублів. Звичайно, при таких витратах розраховувати тільки на пожертвування не доводилося. Тим більше, що після року війни, численних зборів, "жертвувальник став відчувати перевтому". Це стосувалося не лише Тетянинського, а й інших комітетів та товариств, не обов'язково іменних. Тоді Тетянинський комітет скористався правом на державні субсидії, отримавши з державного казначейства на свої потреби 15 млн. рублів⁴.

---

¹ Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 февраль 1917) // Известия высших учебных заведений. Серия: Правоведение. 1991. №5. С.15-16.

² Очерк деятельности Комитета Татьяны Николаевны. С. 14.

³ Очерк деятельности Комитета Татьяны Николаевны. С. 14-15.

⁴ Очерк деятельности Комитета Татьяны Николаевны. С. 25.

Пошуки нових форм роботи з біженцями для Тетянинського комітету не затягнулися. Саме життя підказувало, на що необхідно звернути першорядну увагу, куди вкладати гроші, отримані від казни і від жертводавців. Масове стихійне біженство призвело, зокрема, до того, що члени багатьох сімей, родичі і просто знайомі загубилися в цьому "великому переселенні народів". В урядові установи та громадські організації надходили потоки листів з проханнями розшукати ту чи іншу людину. У Тетянинському комітеті досить швидко усвідомили важливість і актуальність цієї проблеми, і вже в серпні 1915 р. в ньому був створений Особливий відділ з реєстрації біженців. Виконавчим органом при відділі стало Центральне всеросійське бюро з реєстрації біженців¹.

Крім розшуку біженців Бюро відразу ж розпочало планомірну і вичерпну реєстрацію осілих біженців, потім до перейшло до періодичної (двічі на місяць) реєстрації новоприбулих. З цією метою Бюро розіслало до місцевих установ спеціальні запити, на які до середини грудня 1915 р. надійшло 100 тис. відповідей про осілих біженців. Сфера діяльності Бюро поступово розширювалася, і до початку 1916 р. воно також займалося реєстрацією евакуйованих установ і посадових осіб, сприяло біженцям в отриманні грошової та простої кореспонденції, розшукувало багаж біженців, видавало довідкові книги "про прихисток, їжу, одяг..."². Особливу увагу при цьому було спрямовано на пошук батьків дітей, що загубилися. Фотографії і списки імен дітей публікувалися в "Известиях Комитета Татьяны Николаевны", у ряді тиражованих столичних газет, що розповсюджувалися в більшості губерній. Ця робота просувалася досить вдало. До 1 січня 1916 р. Бюро збило відомості про 12090 дітей і розшукало родичів 509 дітей. До 1 травня 1916 р. вже 12 99 дітей знайшли батьків чи родичів. До 1 січня 1917 р. у картотеці Комітету були дані про 17000 дітей біженців, з яких було розшукано і повернено в сім'ї приблизно 4 000 дітей³.

¹ Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914-1917 гг.) // Вопросы истории. 1999. № 9. С. 109.

² Очерк деятельности Комитета Татьяны Николаевны. С. 22; Сейко Н.А. Фондация княжны Тетяны Николаевны как благотворительная организация Первой мировой войны // Вестник Житомирского педагогического университета. 2003. Вып.13. С. 167.

³ Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1916. № 7. С.12.

Робота з дітьми не обмежувалася лише збиранням інформації. З другої половини 1915 р. Комітет став фінансувати організацію та утримання спеціальних поїздів, призначених для збирання в тилу відсталих від сімей дітей-біженців. У 1916 р. діяльність загонів була продовжена. Дітей привозили у великі міста, переважно у поволзькі, де їх розподіляли до притулків. Серед дітей виявлялося багато хворих, тому постало питання про створення спеціальних ізоляційно-розподільчих пунктів, а також нових лікарень, санаторіїв або збільшення кількості ліжок у лікувальних закладах, що вже існували. Така лікарня в кінці червня 1916 р. з'явилася, зокрема, в Петрограді. На гроші Тетянинського комітету Петроградське товариство пам'яті М.І.Пирогова перетворило недобудований будинок старообрядницької богадільні до лікарні на 250 ліжок. На освяченні лікарні були присутні великі княжни Тетяна та Ольга Миколаївни¹.

Трудове навчання вважалося обов'язковим і в санаторіях, і в притулках, і в навчальних закладах, що утримувалися Тетянинським комітетом. На початку 1916 р. Одеське відділення Комітету відкрило дитячий садок на 30 осіб, який незабаром перетворився на притулок на 180 дітей віком від 7 до 14 років. Притулок працював лише вдень. Дошкільнята приходили сюди вранці, школярі – після занять. У притулку вони навчалися виключно ремеслам: шевському, щітковому, кошиковому та ін. При притулку існував пансіонат на 75 дітей, батьки яких жили в інших місцях².

Допомога дорослим біженцям з боку Тетянинського комітету в 1916 р. становила, з одного боку, вже традиційний напрямок його роботи, з іншого, мала специфічні риси, викликані різними причинами. Так, наприклад, в 1916 р. Комітет займався піклуванням в основному вже не транзитних біженців, бо їх масовий рух припинився, а біженців, що осіли "в місцях їх нового поселення". Як і раніше, допомога надавалася грошима, одягом, взуттям, білизною, паливом...³. Продовольча допомога в чистому вигляді (видача пайка), так само

¹ Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1916. № 14. С.24.

² Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1917. № 18. С.17.

³ Регент Т.М. Российское государство - вынужденным переселенцам и беженцам. М., 1917. С. 81.

як і житлова допомога, надавалися як і раніше Комітетом лише у виняткових випадках, головним чином у місцевостях, що звільнялися від ворога, при поверненні біженців на свої розорені ворогом попелища", - зазначалося у звіті про діяльність Тетянинського комітету в 1916 р.¹

Брусилівський прорив влітку 1916 р. призвів до визволення частини Волинської губернії, куди відразу ж почали повертатися місцеві жителі. Враховуючи відсутність житла та потенційну небезпеку епідемії місцеве відділення Тетянинського комітету сформувало на свої гроші 20 епідемічних та 8 будівельних загонів. Останні будували тимчасові землянки. До початку грудня 1916 р. загопи звели 160 парних землянок, в яких змогли розміститися 3500 чоловік. Такі ж землянки з'явилися й у Пінському повіті Мінської губернії. Характерно, що у Волинській губернії місцевий відділ Земського союзу забезпечував жителів, що повертаються, одягом та взуттям зі складів Тетянинського комітету².

Ситуація на російсько-німецькому фронті не сприяла масовому поверненню біженців додому. Більшість із них, як і раніше, залишалася в нових місцях проживання. Деякі біженці, усвідомивши, що таке тимчасове існування може затягнутися, стали направляти в державні органи та громадські організації клопотання про виділення коштів на заняття сільським господарством. В основному ці прохання йшли від дрібних земельних власників, яким вдалося під час евакуації вивезти частину інвентарю. Тетянинський комітет, підтримавши цей рух, став виділяти губернським відділенням і національним організаціям безвідсоткову позику на два роки³. Першими таке допомогу отримали біженці-латиші, які взяли ділянки в Лівонській губернії. Потім орендовані ділянки виникли у Псковській, Петроградській, Тверській, Новгородській, Вітебській губерніях. Окремі орендарі почали займатися сільським господарством у Смоленській, Московській, Ярославській та Костромській губерніях⁴.

¹ Курцев А.Н. Беженство // Россия и первая мировая война. Материалы международного коллоквиума. СПб., 1999. С.20.

² Павлова И.П. Организационные и правовые основы социального попечения в России на рубеже XIX-XX веков. СПб., 2003. С. 157.

³ Известия Всероссийского комитета. 1917. №21. С.10.

⁴ Там само. С. 12.

Прагнення біженців повернутися до активної трудової діяльності всіляко підтримувалося Тетянинським комітетом, оскільки це сприяло пожвавленню виробництва, зменшення безробіття, зниження невдоволення як з боку самих біженців, так і з боку місцевого населення, зменшення державних витрат на піклування про постраждалих від війни. Тому в багатьох починаннях, у багатьох заявах Комітет завжди намагався проводити лінію на необхідність посилення "трудової участі". 25 лютого 1916 р. губернське відділення Тетянинського комітету обладнало у Харкові та Полтаві ряд майстерень, що обслуговувалися виключно працею біженців. Воно також ухвалило клопотати про передачу у його ведення справи постачання взуттям, білизною та одягом усіх мешканців міста¹.

У 1916 р. Тетянинський комітет активно став поширювати свою діяльність на міжнародній арені. Перший крок до цього було зроблено ще 11 листопада 1915 р., коли на засіданні Комітету в присутності великої княжни було прийнято рішення про асигнування 10 тис. рублів одноразово і по 5 тис. рублів щомісяця Російському комітету в Стокгольмі на закупівлю теплого одягу, організацію, будівництво та утримання притулку, продовольчих пунктів для біженців, що поверталися через Швецію в Росію². Трохи пізніше при Російському комітеті були утворені польське і латиське відділення, які допомагали своїм родичам, які опинилися на окупованій території³. Через Тетянинський комітет було надано допомогу і полякам, які залишалися на землях, захоплених німцями. Виділені для цієї мети Комітетом Радою міністрів 400 тис. рублів були передані представникам поляків теж за допомогою Російського комітету в Стокгольмі. З осені 1916 р. Комітет почав сприяти поштовому листуванню між особами, що залишилися в окупованих місцевостях або у воюючих державах. За чотири останні місяці 1916 р. спеціальне Бюро зносин, утворене при Особливому відділі Комітету надіслало понад 25 тис. листів і отримало 1 тис. відповідей. Крім листів Особливий відділ допомагав біженцям отримувати й грошові перекази. В основному вони приходили з Північноамериканських Сполучених Штатів, від

---

¹ Заброварний Б. Економічне становище селян України в роки першої світової війни // Науковий вісник Волинського педагогічного університету. Вип. 1. Луцьк, 1996. С. 23.

² Володарчик Адам. Втікачі з рідних осель в 1915 р. // Літопис Волині. 1967. Ч. 9. С. 53.

³ Там само. С. 55.

колишніх жителів Царства Польського, які покинули його ще до початку Першої світової війни¹.

Комітет висловлював побажання, щоб вся діяльність відділень проходила прозоро, а всі обороти коштів періодично публікувалися в місцевій пресі. Сам Комітет у цьому відношенні подавав приклад, щомісяця оповіщаючи населення через столичні газети про рух грошових сум, що перебувають у його розпорядженні². Як уже зазначалося, Комітет в основному і субсидував свої відділення, але їм не заборонялося і навіть вважалося бажаним шукати кошти самостійно³. Втім, подібна практика у суспільстві вже існувала і не стала якимось відкриттям для відділень.

Таким чином, Тетянінський комітет був практично єдиним з іменних комітетів, завданням якого було надання допомоги населенню, що постраждало від воєнних дій. Розрахований на надання тимчасової, негайної підтримки, він працював протягом усієї війни, оскільки кількість постраждалих виявилася занадто великою. Навіть коли основну турботу про біженців взяли на себе державні органи, комітет знайшов своєрідну «нішу», зробивши акцент на допомогу насамперед дітям, активно зайнявшись розшуком і реєстрацією біженців, перетворенням їх із споживачів казенної допомоги та пожертвувань у повноправних активних громадян. Перетворившись за роки війни на потужну і сильну організацію, Тетянінський комітет завоював популярність ще й своїм інтернаціональним підходом до потреб мирного населення багатонаціональної Російської імперії.

2.3. Турбота про поранених та скалічених воїнів.

Розробляючи плани на випадок війни, царський уряд враховував неминучість безповоротних і санітарних втрат у своїх військах і, виходячи з

---

¹ Серюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. К. 2002. С.120–121.

² Гук М.С. Діяльність жінок у Тетянінському комітеті в 1914-1917 рр. // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 72-ї Міжнародної конференції молодих учених 26 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 30.

³ Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1916. № 2. С.10-11; Сейко Н.А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як добродійна організація Першої світової війни // Вісник Житомирського педагогічного університету. 2003. Вип.13. С. 164.

цього, визначав ті організації, які будуть займатися цим питанням. Тому коли почалася Перша світова війна, турботу про поранених, як і наказувалося, взяли на себе військове відомство, а також Головне управління Російського товариства Червоного Хреста. Однак вже незабаром стало ясно, що ці організації не справляються з потоком поранених, що з'явилися в результаті запеклих бойових дій.

Перша світова війна істотно відрізнялася від попередніх воєн і своєю масштабністю, і застосуванням нових видів озброєнь (авіація, танки, використання отруйних речовин і т.д.). За визнанням колишнього помічника керуючого справами Ради Міністрів А. Н. Яхонтова, "перші ж бойові зіткнення дали величезну кількість поранених, якого не могли передбачити навіть самі песимістичні розрахунки, засновані на досвіді колишніх воєн. Відразу знадобилося безліч поїздів для санітарної служби. Близькі до фронту госпіталі, лазарети та інші приміщення для лікувальних потреб були швидко заповнені і вивезення постраждалих воїнів повинно було негайно проводитися все далі вглиб країни»¹.

З часом становище ще більше ускладнювалося і через залучення в бойові дії мільйонів нових солдатів, і через збільшення числа поранених, контужених і хворих воїнів. Якщо до 1 серпня 1914 р. на службі у російській армії знаходилося 5 млн. 338 тис. чоловік, то через чотири місяці їх було на 1 млн. 200 тис. чоловік більше. З листопада 1916 р. - 14 млн. 2 93 тис., а до 1 березня 1917 р. - 14 млн. 923 тис. чоловік². Тільки за п'ять місяців 1914 р. на розподільні пункти внутрішніх губерній було евакуйовано майже 452 тис. поранених і хворих, за 1915 р. - ще 1 млн. 265 тис. і за 1916 р. - близько 1 млн. 617 тис. чоловік³. Природно, що з такою кількістю поранених виділені для цієї мети організації впоратися не могли.

Допомога пораненим поділялася на кілька видів. По-перше, надання безпосередньої допомоги на полі бою з подальшим транспортуванням з місця

¹ Яхонтов А. Первый год войны (июль 1914 – июль 1915 г.). Записки, заметки, материалы и воспоминания бывшего помощника управляющего делами Совета Министров //Русское прошлое. СПб, 1996. Кн. 7. С. 276-277.

² Россия в мировой войне 1914-1918 года (в цифрах). М., 1925. С.17.

³ Там само. С. 25.

бойових дій у близький чи глибокий тил. По-друге, організація нових лазаретів та госпіталів. По-третє, реабілітація поранених та скалічених воїнів, яка включала, зокрема, допомогу у працевлаштуванні, оволодінні новими спеціальностями та професіями. По-четверте, забезпечення проїзду поранених і скалічених до місця проживання його сім'ї або родичів, а також організація притулків для тих, хто не мав родичів або не бажав до них повертатися внаслідок своїх каліцтв.

З перших же днів війни в Російській імперії стали формуватися санітарні поїзди, що приймалися під заступництво імператрицею, її дітьми, великими князями і великими княгинями або носили їх імена, а також різноманітних товариств. Цей вид благодійної акції не був об'єднаний в якомусь одному органі. По всій країні виникали лазарети, організовані коштом державних органів, громадських організацій та приватних осіб. Серед них було чимало лазаретів та шпиталів, які опікувалися членами Будинку Романових. Вже згадувалося, що сама імператриця та її дочки Тетяна та Ольга працювали сестрами милосердя у Царськосельському шпиталі. Великі княгині Ольга Олександрівна і Марія Павлівна теж стали сестрами милосердя, вирушивши в діючу армію.

Військово-санітарні організації Марії Павлівни, хоч і носили її ім'я та очолювалися нею, не входили до структури Верховної Ради і не були Комітетом, подібним до Тетянинського та інших іменних. Разом з тим Марія Павлівна очолювала і спеціальний Комітет із постачання одягу хворим і пораненим воїнам. Ця проблема виявилася злободенною вже після кількох місяців ведення війни, і Микола II 10 листопада 1914 р. найвищим рескриптом наказав великій княгині Марії Павлівні утворити спеціальний Комітет¹.

Визначаючи сферу інтересів Комітету, Марія Павлівна виділила два основних напрямки: 1) "забезпечити під безпосереднім своїм керівництвом постачання теплим одягом поранених, звільнених з лазаретів Петрограда" і 2) "вжити заходів для забезпечення одягом солдат, що звільняються на батьківщину

---

¹ Совет Министров в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н.Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). СПб., 1999. С.107.

з усіх без винятку лікувальних закладів імперії"¹. Варто звернути увагу на слова "під безпосереднім своїм керівництвом", що свідчать про намір Марії Павлівни грати активну роль у роботі Комітету.

Хоча формально діяльність Комітету розпочалася в січні 1915 р., фактично перші видачі були зроблені на місяць раніше. 14 грудня 1914 р. при 2-му відділенні Петроградського сортувального шпиталю в будівлі колишньої пробкової фабрики було відкрито склад Комітету. Спостереження за його діяльністю Марія Павлівна поклала на генерал-лейтенанта Навроцького, генерал-майора барона Кноринга та інших військових. Добровільними помічниками стали вихованці навчальних закладів та "дами з суспільства"².

Вже до 10 січня 1915 р. працівники складу обслужили 4377 осіб. Всі вони отримували комплект теплої білизни, кожух або піджак, пальто або романівський козушок, чоботи з галошами або валянки. У середньому вартість повного комплекту перевищувала 30 рублів, у той час як інтендантство забезпечувало поранених одягом, які виписувалися з лазаретів, на суму в 9 рублів. Крім одягу кожен відвідувач складу отримував і грошову допомогу у розмірі від 3 до 15 рублів, що видавалася із сум, зібраних шляхом пожертвувань, з власних грошей великої княгині, із коштів, виділених петроградським Товариством заводчиків і фабрикантів³. Спочатку певної суми, одержуваної на кожного пораненого, для Комітету встановлено не було.

Внаслідок цього Комітет виробив особливі правила, затверджені Військовою Радою. Згідно з ними, для постачання кожного звільненого на батьківщину через хворобу або внаслідок поранень нижнього чину Комітету відпускалися 25 рублів для оплати теплої одягу вільного зразка, білизни та взуття. Крім того, Комітет отримував додатково 5 карбованців на солдата⁴.

---

¹ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. Вип.IV. С.158.

² Известия Верховного Совета. Пг., 1915. № 3. С.75.

³ Там само. С. 77.

⁴ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. Вип.IV. С.155.

З самого початку Комітет спробував об'єднати зусилля багатьох організацій, щоб зменшити кількість бюрократичних перепон. Наявність у складі Комітету представників від кількох міністерств, Міського та Земського союзів, Червоного Хреста якраз і переслідувала цю мету. Комітет увійшов до угоди з командуючими військами та частинами про координацію своєї роботи. Вже з першого місяця своєї діяльності він встановив контакти з Міським і Земським союзами. Зокрема, Комітет виділив 1,2 млн. рублів складу Петроградського громадського управління. За побажанням Комітету поруч із його петроградським складом було відкрито відділення канцелярії повітового військового начальника. Пораненим, які прибували за одягом, не треба було гаяти часу на оформлення необхідних документів¹.

Місцевих відділень, подібних до тих, які існували в деяких інших організаціях, Комітет Марії Павлівни не створював. У своїй роботі він спирався насамперед на губернаторів, які вважалися особливо уповноваженими Комітету, і на маршалків дворянства - уповноважених Комітету. Крім того, Комітет працював у тісному зв'язку з місцевими військовими начальниками, а також окремими особами та установами, які висловили готовність допомагати Комітету в його діяльності. Серед останніх був, наприклад, Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, який допоміг розмістити замовлення Комітету Марії Павлівни на пошиття білизни для поранених у своїх майстернях, де працювали дружини мобілізованих².

Завдяки енергійності та наполегливості Марії Павлівни Комітет неодноразово звертався до державних органів з новими ініціативами, спрямованими на поліпшення забезпечення поранених та хворих воїнів. Так, за клопотанням Комітету 5 лютого 1915 р. був збільшений розмір добових кормових грошей для нижніх чинів з 25 до 70 копійок, щоправда, тільки для тих, чий шлях додому від госпіталю перевищував 100 верст. Тим не менш, для багатьох з них розмір кормових грошей відтепер помітно збільшився. Якщо

---

¹ Львов Г. Заботы о выбывших из строя. Пг., 1915. С. 14.

² Иванова Н.М. Милосердие и благотворительность в годы Первой мировой войны 1914-1917 гг.: Дисс. канд. ист. наук. СПб. 2002. С.67.

раніше при проїзді з Петрограда до Москви поранений або хворий солдат отримував 50 копійок, а з Петрограда до Іркутська - 9 рублів, то тепер відповідно - 2 рублі 10 копійок і 21 рубль. Через півтора місяці - було нове розпорядження Військової Ради, знову-таки за клопотанням Комітету Марії Павлівни. У цьому документі йшлося про встановлення добових грошей пораненим і хворим нижнім чинам по 25 копійок на добу до призначення їм пенсії, а звільненим у тривалу відпустку - до одужання¹.

З січня 1916 р. кількість нижніх чинів, які впадали у поле зору Комітету, значно розширилося. За ініціативою великої княгині Верховна Рада пішла на зміну однієї зі статей Положення про Комітет Марії Павлівни. Якщо раніше право на одяг мали поранені і скалічені воїни, що вирушали у відпустку тривалістю більше 6 місяців, то відтепер таким правом мав користуватися будь-який поранений. Треба була лише згода лікувального закладу на відпустку².

Підбиваючи підсумки діяльності Комітету за 1916 р., сенатор Д.Б. Нейдгардт доповідав Марії Павлівні, що за цей час було відкрито 137 майстерень, в яких працювали 1196 увічних воїнів і 1912 неувічних. Петроградський склад обслужив 49386 нижніх чинів, а в різні місця імперії було відправлено 246 624 предмети, призначених для постачання поранених і хворих воїнів. Судячи з доповіді, більшість одягу та взуття вироблялася в майстернях Комітету, а менша надходила від постачальників. На закупівлю та пошиття одягу та взуття Комітет витратив понад 3,1 млн. рублів. Основне джерело доходів Комітету становили субсидії державного казначейства, які надходили за рішенням або безпосередньо Ради Міністрів, або через Верховну Раду. У вигляді пожертвувань до Комітету за 1916 р. надійшло лише трохи більше 55 тис. рублів³. Таке співвідношення між державним та благодійним фінансуванням було характерно в той період і для інших іменних комітетів, а також інших громадських організацій.

¹ Клионский А.Б. К изучению человеческого измерения Великой войны // Первая мировая война: история и психология. СПб., 1999. С. 24.

² Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. № 9. С.63.

³ Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). Х.: ХНАМГ, 2010. С. 47-48.

Якщо Комітет Марії Павлівни був націлений на допомогу виключно поранених та хворих воїнів, до того ж лише нижніх чинів, то для деяких інших іменних комітетів ця сфера діяльності була однією з багатьох. Так, утворена на початку 1915 р. у складі Верховної Ради Особлива комісія під головуванням великої княгині Ксенії Олександрівни мала займатися наглядом за "постраждалими у війні офіцерськими і нижніми чинами, священнослужителями, цивільними класними чинами, вільно-найманими особами та службовцями на залізницях" в районах воєнних дій, а також сімей загиблих і постраждалих цих осіб¹. Таким чином, мова йшла не лише про солдатів, а й про офіцерів, а також про деяких інших осіб, які не входили до цих категорій, але були пов'язані з бойовими діями на фронтах Першої світової війни.

Комітет Єлизавети Федорівни, згідно з Положенням, надавав підтримку головним чином сім'ям мобілізованих воїнів. Тим не менш, іноді ця допомога поширювалася і на поранених і скалічених солдатів і офіцерів і не тільки у вигляді надання своїх місцевих сил для співпраці з іншими іменними Комітетами. У звіті про діяльність Комітету за перший рік його існування зазначено, що питаннями піклування скалічених воїнів та їх сімей Комітет почав займатися з 12 лютого 1915 р. з утворенням при канцелярії Особливого відділу, в якому «зосереджувалися прохання від осіб згаданої категорії». За півроку до відділу надійшли 2 628 клопотань від самих скалічених і 173 - від членів їхніх сімей. Про піклування увічних солдатів і офіцерів та душевнохворих воїнів йшла розмова і на нараді представників місцевих відділень Комітету Єлизавети Федорівни, що проходила в Москві на початку листопада 1916 р.² Проте в діяльності Комітету турбота про поранених і скалічених грала все-таки другорядну роль. Головним було піклування про сім'ї воїнів.

Варто згадати і про роботу Особливого петроградського комітету великої княгині Ольги Миколаївни. Вже зазначалося, що, будучи фактично самостійним, він був тісно пов'язаний з Комітетом Єлизавети Федорівни за своїми цілями та

¹ Иванова Н.М. Августейшие сестры милосердия в период Первой мировой войны //История российской монархии: мнения и оценки. СПб.,2000. С.67.

² Максимова Л.Б. Вклад великой княгини Елизаветы Федоровны в благотворительное движение России (конец XIX начало XX в.): дисс . канд. ист. наук. М., 1998. С.70-72.

завданнями. Тому й у його діяльності піклування поранених і скалічених воїнів носило епізодичний характер. Надаючи у Верховну Раду звіт про видані з 1 вересня 1914 р. по 1 березня 1916 р. виплати, Комітет Ольги Миколаївни вказував, що Павловському комітету (що був під заступництвом великої княгині Єлизавети Маврикіївни) для надання допомоги пораненим воїнам у Павловську було видано грошима 3502 рублі та речами на 406 рублів¹.

Таким чином, іменні комітети становили лише частину цілого комплексу державних та громадських організацій, які надавали допомогу пораненим та скаліченим воїнам. Але це була дуже важлива, необхідна та суттєва частина загальної роботи. Поряд із видачею грошової допомоги та забезпечення одягом та взуттям, комітети у своїй діяльності приділяли чимало уваги і такому питанню, як працевлаштування колишніх солдатів та офіцерів. Складність цієї проблеми полягала перш за все в обмеженому переліку тих професій і спеціальностей, якими могли опанувати демобілізовані воїни, що мали різні фізичні недоліки, отримані ними внаслідок хвороб, поранень і контузій. Створення додаткових робочих місць сприяло зняттю напруженості у суспільстві, допомагало матеріальному положенню поранених і скалічених воїнів і членів їхніх родин, підвищувало популярність членів імператорської родини.

Важливим напрямом у діяльності комітетів стала допомога в реабілітації поранених і каліків серед офіцерів шляхом створення нових та підтримки існуючих спеціалізованих лікувальних закладів.

В області милосердя та благодійності Перша світова війна стала своєрідним каталізатором. Перед державою і суспільством вона або поставила нові проблеми, невідомі в роки мирної праці, або ускладнила або висвітлила нові грані тих питань, які традиційно вирішувалися до початку війни. Всі ці проблеми укладалися в три напрямки: піклування про сімей воїнів, допомога постраждалим від воєнних дій та турбота про поранених та скалічених воїнів. На кожному напрямі серед інших благодійних організацій діяли й іменні комітети.

---

¹ Там само. С. 76.

Вбачаючи перед собою загальну мету - допомогу жертвам війни - вони діяли різними способами та методами, виходячи зі стратегічних і тактичних завдань, що стояли перед ними, чуйно відгукуючись на зміну становища на фронті та в тилу. Разом з тим, їм були притаманні подібні риси, які виразилися насамперед у тому, що комітети намагалися не залишатися посередниками у розподілі державних та громадських коштів, а своєю діяльністю, своїми субсидіями заохочувати ініціативу місцевих установ та різних організацій, з якими вони працювали. Спільним було й те, що всі комітети звертали першочергову увагу на залучення опікуємих ними осіб в активну і посильну для них трудову діяльність, а також на турботу про підростаюче покоління. Хоча функції комітетів були досить чітко розділені, вони не уникали взаємодії між собою та з іншими організаціями, у тих «прикордонних» ситуаціях, які створювало життя, і нерідко використовували структури або залучали кошти інших комітетів чи організацій. Із поставленими перед ними завданнями, іменні комітети в результаті своєї активної діяльності цілком впоралися, зробивши реальний внесок у надання допомоги постраждалим у роки Першої світової війни.

ВИСНОВКИ

Перша світова війна стала найбільшим випробуванням для Російської імперії та викликала глибокі соціальні потрясіння. Це було пов'язано з її кровопролитним характером і величезними розмірами втрат, що виявило всі слабкі сторони російського державного механізму і в тому числі системи надання соціальної допомоги населенню, особливо таким категоріям, що найбільше постраждали від війни - поранені і хворі воїни, інваліди, а також члени їхніх сімей та сімей воїнів, що загинули на війні.

Створення у 1914 р. нових благодійних організацій під егідою імператорської сім'ї було продовженням традиції участі правлячої династії, що склалася в Російській імперії, у вирішенні гострих соціальних проблем. Спеціально створена Верховна Рада була покликана об'єднати діяльність державних, громадських та приватних благодійних установ з надання допомоги сім'ям воїнів, дітям, пораненим та біженцям. Робота іменних комітетів, які створили власні відділення на місцях, що встановили і зміцнили контакти з іншими благодійними організаціями, повинна була заповнити недоліки в системі допомоги постраждалим від війни. Очолили нові організації близькі імператору, зокрема і по духу, члени його родини. Вузьке коло було перервано лише великою княгинею Марією Павлівною. Вінценосні куратори зробили значний внесок у роботу комітетів та розвиток благодійності в імперії.

Безпосередня робота у керівництві комітетами, самовіддана «госпітальна служба» представниць імператорської сім'ї залучили до справи піклування та меценатства десятки тисяч людей, які працювали часто безоплатно під впливом патріотичних і цивільних ідеалів, загостреного почуття милосердя і моральних прикладів.

Діяльну допомогу військовій владі у санітарно-медичному обслуговуванні російської армії надав Російський Червоний Хрест. На театрі військових дій він організував та підтримував роботу численних лікувальних закладів. Широке застосування в медичних закладах для військовослужбовців набула праця сестер милосердя, підготовкою яких займалася «червонохресна» організація. На

сестринській ниві гідно виявили себе імператриця Олександра Федорівна, її старші доньки, велика княгиня Ольга Олександрівна, графиня А.Л.Толстая та інші.

Діяльність іменних комітетів мала спрямовуватися для підняття престижу монархії та імператорської родини. Але комітети, в цілому виконавши цю місію, вирішили ще багато інших, не менш важливих завдань. Іменні комітети становили невелику, але важливу та невід'ємну частину загальної системи благодійності, що діяла у 1914-1916 рр. Маючи перед собою чіткі завдання та напрямки роботи, вони охоплювали своєю турботою всі основні категорії населення, що найбільше відчувало тяготи воєнного часу. Завдяки законотворчій ініціативі, різноманітним видам підтримки різних організацій, установ та окремих осіб, завдяки активній роботі місцевих органів низки комітетів їм вдалося протягом війни сформувати та розширити мережу різних закладів, націлених на допомогу пораненим та скаліченим воїнам, громадянському населенню, яке постраждало від війни. Комітетам вдалося створити тисячі нових робочих місць, врятувати від неминучої смерті десятки і сотні тисяч людей, насамперед дітей. Як і будь-які інші організації, вони мали цілу низку негативних рис (не цілком досконала структура, бюрократизм, паралелізм у роботі тощо), але загальний підсумок їх діяльності позитивний, а внесок у справу піклування реальний.

Зворотною, негативною стороною благодійності воєнних років стала її свідомо та навмисна політизація. Урядова опозиція, допомагаючи військовослужбовцям, членам їхніх сімей та біженцям, нерідко за державні кошти, намагалася залучити до своїх лав політичних прихильників. Нерідко цьому сприяли і представники Дому Романових.

Проведене дослідження дозволило виявити перспективні напрями подальшого вивчення благодійної діяльності імператорської сім'ї, яким не вдалося приділити належної уваги в рамках даного дослідження. На наш погляд, гідними спеціального дослідження є діяльність Єлизаветинського, Тетянинського та Романівського комітетів, найбільш значних організацій

благодійного характеру. Безумовно, заслуговують на більшу увагу такі найясніші постаті як великі княгині Єлизавета Федорівна та Марія Павлівна-старша, які виділялися на тлі інших кураторок своєю активністю та великим особистим внеском у справу піклування. Аналіз благодійної роботи на рівні окремих регіонів дозволив би детальніше вивчити досвід діяльності низових організацій у сфері благодійності. На жаль, не досліджено благодійну роботу Всеросійських земських і міських спілок, що не дозволяє на даному етапі провести досить повний порівняльний аналіз контактів та взаємодії іменних комітетів і цих впливових громадських організацій.

За роки Першої світової війни в Російській імперії надзвичайно виросла, активізувалася і ускладнилася вся система державного та суспільного піклування та благодійності. У цій системі важливе місце посідали іменні комітети. Одні з них були створені до війни, інші - виникли на початку війни або в результаті поразок чи перемоги на фронті. Проте з поваленням самодержавства проблема піклування жертвами війни не стала менш гострою та актуальною. У середині березня 1917 р. на нараді комісарів Тимчасового уряду було визнано «необхідним негайне відновлення діяльності всіх існуючих благодійних установ з можливим завідуванням комісарів Тимчасового уряду». До цього списку включалися й іменні комітети, якими раніше піклувалися представники вже скинутого з престолу Дому Романових. Щоправда, сама структура у вигляді Верховної Ради та підвідомчих їй комітетів та комісій руйнувалася. Верховна Рада переходила у відання військового міністерства, доля Романівського, Єлизаветинського, Ольгинського, Олексіївського комітетів протягом 1917 р. вирішувалася неодноразово, переважно з передачею їх чи існуючим, чи приреченим до організації міністерствам. Працювати з колишньою ефективністю структури і підрозділи, що збереглися замість іменних комітетів, вже не могли. Була зруйнована, хай і не дуже досконала, але все-таки діюча система взаємодії та функціонування. Місцеві відділення і куровані комітетами установи відчували значні матеріальні труднощі. Зберігся лише Тетянинський комітет, перейменований на Всеросійський комітет допомоги постраждалим від

війни, працювала Особлива комісія з нагляду за пораненими. Але з назв комітетів зникли визначення, що свідчили про коронованих головуєчих або покровителів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. "Слава Богу за все...": Письма великой княгини Елизаветы Федоровны к императору Николаю II // Источник. М., 1994. № 4. С.30-50.
2. Балужева-Арсеньева Н. Великая княгиня Елизавета Феодоровна (из личных воспоминаний) // Материалы к житию преподобно мученицы великой княгини Елизаветы. Письма, дневники, воспоминания, документы. Изд. 2-е. М., 1996. С.119-126.
3. Верховный Совет по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов, состоящий под Августейшим Председательством Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны. Справочник. Пг., 1916. 256 с.
4. Верховный Совет. Справочник. Пг., 1915. 409 с.
5. Выдержки из записей императрицы Александры Федоровны о семейной жизни и воспитании детей и переписка с детьми // Царские дети. М., 1999. С.381-422.
6. Джунковский В.Ф. Воспоминания. В 2-х тт. М., 1997. Т.2. 609 с.
7. Дитерихс М.К. В своем кругу // Царские дети. С.361-375.
8. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). Х.: ХНАМГ, 2010. 360 с.
9. Известия Верховного Совета. 1914. № 12. 208 с.
10. Известия Верховного Совета. 1915. № 1. 410 с.
11. Известия Верховного Совета. 1915. № 5. 380 с.
12. Известия Верховного Совета. Пг., 1915. № 2. 270 с.
13. Известия Всероссийского комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий. Пг., 1916. № 1. 78 с.
14. Известия Всероссийского комитета. 1917. №21. 208 с.
15. Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1916. № 2. 129 с.
16. Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1916. № 7. 120 с.
17. Известия Комитета Татьяны Николаевны. 1917. № 18. 176 с.

18. Комитет Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию помощи пострадавшим от военных действий. 14 сентября 1914 г.-январь 1916 г. Т.1. Пг. 1916. 509 с.
19. Комитет еив великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий. Отчет Особого отдела по регистрации беженцев. Пг., 1916. 240 с.
20. Летопись войны 1914 года. СПб., 1914. №8. 87 с.
21. Мельник-Боткина Т. Воспоминания о царской семье // Царские дети. С. 271-323.
22. Мосолов А.А. Царская фамилия // Царские дети. М., 1999. С. 346.
23. Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. Ч.ІІІ: По задоволенню потреб, виниклих в зв'язку з війною. К., 1918. 33 с.
24. Очерк деятельности Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г. Пг., 1915. 140 с.
25. Очерк деятельности Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий со дня основания по первое января 1916 г. Пг., 1916. 209 с.
26. Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. К., 1916. 27 с.
27. Очерк деятельности Особого отдела Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны иколаевны // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 8. С. 801-904.
28. Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны со дня основания по 1 января 1916 г. [б.м.], [б.и.], [б.г.]. 201 с.
29. Переписка Николая и Александры Романовых. М. : Пг., 1923. Т.3. 1914-1915 гг. 512 с.

30. Письма Великой княжны Татьяны Николаевны Ольге Константиновне Вороновой // Держава, 1997. №2. С.9-18.
31. Правила о временных комитетах помощи призванным на войну чинам ведомства Главного управления землеустройства и земледелия и их семействам // Известия Верховного совета по призрению семей лиц, призванных на войну, а также семей раненых и павших воинов. Вып. 2. 1914. С. 200-280.
32. Пржевальский, Б.Г. Медицинская часть отчета о лазарете для раненых воинов Харьковского медицинского общества и Всероссийского союза городов № 4. Харьков, 1916. 16 с.
33. Призрение семей нижних чинов // Речь. 1914, 26 июля. С.4.
34. Россия в мировой войне 1914-1918 гг. (в цифрах). М., 1925. 103 с.
35. Сайн-Витгенштейн Е.Н. Дневник. 1914-1918. Paris. 1986. 302 с.
36. Собинов Л. В. "Выступаю с благотворительной целью": письмо Л. В. Собинова княгине О. В. Палей. 1915 г. // Исторический архив. 2004. № 3. С. 213-218.
37. Совет Министров Российской империи в годы Первой мировой войны. Бумаги А.Н.Яхонтова. (Записки заседаний и переписка). СПб., 1999. 540 с.
38. Справочная книжка. Учреждения и организации, оказывающие помощь беженцам в г. Петрограде. Пг., 1915. 56 с.
39. Толстой И.И. Дневник. 1906-1916. СПб., 1997. 729 с.
40. Трудовая помощь. 1914. № 6. С. 104 с.
41. Устав Романовского комитета // Свод законов Российской империи. Пг., 1915. Т. 13. С. 70-98.
42. Харківський адрес-календар на 1915 рік. Х., 1914. 450 с.
43. Яхонтов А. Первый год войны (июль 1914 – июль 1915 г.). Записки, заметки, материалы и воспоминания бывшего помощника управляющего делами Совета Министров // Русское прошлое. СПб, 1996. Кн. 7. С. 270-290.

44. Адеркас О.К. Призрение слепых // Общественное и частное призрение в России. СПб., 1907;
45. Алексеева Т.А. «...Татиана дома Романовых» : к 120-летию со дня рождения игумении Тамары, княжны императорской крови Татьяны Константиновны // Свой. 2010. № 3. С. 58-78.
46. Антология социальной работы. Т.1. История социальной помощи в России. М., 1994. 460 с.
47. Ануфриев К.И. Ближайшие задачи государства в области призрения в связи с войной // Призрение и благотворительность. 1915. № 6-7. С. 385-387.
48. Афанасьев В.Г., Соколов А.Ф. Благотворительность в России. Историкографические аспекты проблемы. СПб.: «Нестор», 1998. 250 с.
49. Бадя Л.В. Исторический опыт социальной работы в России. М., 1994. 203 с.
50. Берест І. Р. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни // Вісник НУ «Львівська політехніка». 2006. № 571. С. 201-206.
51. Благотворительная Россия. История государственной, общественной и частной благотворительности в России. СПб., 1901. 347 с.
52. Благотворительность и милосердие : рубеж XIX–XX веков. СПб., 2010. 243 с.
53. Благотворительность и милосердие в Санкт-Петербурге. Рубеж XIX-XX вв. Историко-документальное издание. СПб., 2000. 247 с.
54. Богаевский П. Красный Крест в главных моментах его жизни и организации. М., 1916. 230 с.
55. Бородин А. Государственный Совет России (1906-1917). Киров. 1999. 302 с.
56. Боцяновский В.Ф. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста. СПб., 1896. 406 с.

- 57.Булгакова Л.А. Проблемы интеграции в сфере социальной помощи в дореволюционной России // Благотворительность в России: социальные и исторические исследования. СПб., 2001. С. 290-340;
- 58.Великочій В. Перша світова війна і проблеми репресій та біженства в Галичині: українська історіографія // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 19. С. 116- 121.
- 59.Величенко М.Н., Мирлюбова Г.А. Дворец великого князя Владимира Александровича. СПб., 1997. 192 с.
- 60.Власов П.В. Обитель милосердия. М., 1991. С. 45-47.
- 61.Волков Н.П. Краткий очерк Императорского человеколюбивого общества. СПб.,1908. 98 с.
- 62.Володарчик Адам. Втікачі з рідних осель в 1915 р. // Літопис Волині. 1967. Ч. 9. С.50-59.
- 63.Воцяновский В. Исторический очерк деятельности Российского общества Красного Креста // Антология социальной работы. Т.1. С.160-179.
- 64.Галкин, П. В. Деятельность земских организаций в период Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. 2010. №7. С. 61-62;
- 65.Гвоздик В. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915-1916 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. XXXIV. С. 70-74.
- 66.Гельмгольц Е. Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств 2-е изд. Київ: Б. в., 1916. 272 с.
- 67.Гогель С.К. Верховный Совет и Комитет с отделениями по призрению семей лиц, призванных на войну, а также раненых и павших воинов // Призрение и благотворительность в России. 1914. № 6–7. С. 597-620.
- 68.Гогель С.К. Слабые стороны закона 25 июня 1912 г. о призрении нижних воинских чинов и их семейств // Призрение и благотворительность. 1915. № 1-2. С. 3-25.

69. Гогель С.Н. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. СПб., 1908. 189 с.
70. Гончарова Н.О. Благодійна підтримка армії дворянством південноукраїнських губерній у військових діях початку ХХ ст. // Військово-історичний меридіан. 2016. № 3. С. 32-43.
71. Грибан О.Г. Діяльність Російського товариства Червоного Хреста в українських губерніях в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Історичні науки., Київ. 2013. Вип. 10. С. 111-118.
72. Грицаева А.Н. Участие власти и общества в деле благотворительности в годы Первой мировой войны. Историография проблемы // Научные труды МПГУ, 2005. С. 158-159.
73. Гук М.С. Діяльність жінок у Тетянинському комітеті в 1914-1917 рр. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 72-ї 213 Міжнародної конференції молодих учених 26 квітня 2019 р. Харків, 2019. С. 30-31
74. Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни // Наукові записки з української історії. Переяслав, 2018. Вип. 44. С. 137-143;
75. Гук М.С. Історіографія діяльності жінок у громадських організаціях по допомозі постраждалим від війни у роки Першої світової війни // Наукові записки з української історії. 2018. Вип. 44. С. 137-143.
76. Гуцало Л.В. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії // Інтермарум: історія, політика, культура. 2017. № 4. С. 119-131.
77. Деятельность армянских национальных комитетов по оказанию помощи беженцам в Российской империи (1915-1917 гг.) // Вестник Союза армян России. М., 2004. Вып. 4. С. 30-67.
78. Донік М.О. Громадська благодійність в роки Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст. 2005. Вип. 9. С. 61-86.

- 79.Донік О. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип.4. С.155–182;
- 80.Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159-160.
- 81.Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності // Український історичний журнал. 2014. №3. С. 23-37.
- 82.Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2002. Вип.IV. С.155–182.
- 83.Думова Н. Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции (1914-1917 гг). М, 1988. 340 с.
- 84.Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). Х.: ХНАМГ, 2010. 360 с.
- 85.Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків: Апостроф, 2012. 568 с.;
- 86.Жванко Л.М. Діяльність Харківського губерньського відділу Тетянинського комітету // Історичний журнал. 2005. №4. С. 106-109.
- 87.Заброварний Б. Економічне становище селян України в роки першої світової війни // Науковий вісник Волинського педагогічного університету. Вип.1. Луцьк, 1996. С.23.
- 88.Загребельна Н.І. Роль Тетянинського комітету її імператорської високості великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання допомоги постраждалим від війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2005. Вип.9. С. 87-91.
- 89.Загребельна Н.І.; Коляда І.А. Велика війна: Українство і благодійність (1914-1917 рр.). Київ: [б.в.], 2006. 193 с.

90. Зверева Н. К. Августейшие сёстры милосердия. М.: Вече, 2006. 406 с.
91. Зеркаль М. Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми // Историчний архів. 2015. Вип. 14. С. 158-166.
92. Иваницкий-Василенко С.М. Киевская Мариинская община сестер милосердия: Исторический очерк. Киев: Тип. А.И. Гроссмана, 1913. 101 с.
93. Иванова Н.М. Августейшие сестры милосердия в период Первой мировой войны // История монархии: мнения и оценки. СПб., 2000. С. 340-367.
94. Иванова Н.М. Милосердие и благотворительность в годы Первой мировой войны 1914-1917 гг.: Дисс. канд. ист. наук. СПб. 2002. 560 с.
95. Иванова Н.П. История благотворительности в России (вторая половина XIX начало XX в.). СПб., 2000. 346 с.
96. Из истории государственной помощи беженцам в годы Первой мировой войны. М., 2004. 186 с.
97. Ильин А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 февраль 1917) // Известия высших учебных заведений. Серия: Правоведение. 1991. №5. С.15-123.
98. Исторический очерк 25-летней деятельности состоящего под августейшим покровительством Ее Императорского Высочества Великой Княгини Елизаветы Федоровны Петровского общества вспоможения бедным. 1872-1897. СПб., 1897. 201 с.
99. Клионский А.Б. К изучению человеческого измерения Великой войны // Первая мировая война: история и психология. СПб., 1999. С. 20-45.
100. Ключевский В.О. Добрые люди Древней Руси // Исторические портреты. Деятели исторической мысли. М., 1990. С.89-105.
101. Кононова Т.Б. История российской благотворительности и ее связь с государственными структурами социального обеспечения: Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 1997. 16 с.
102. Корнева Г.Н. Великая княгиня Мария Павловна. СПб., 2014. 155 с.
103. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці, 1999. 519 с.

104. Краткий обзор деятельности попечительства о трудовой помощи. 1895-1915. Пг., 1915. 90 с.
105. Краткий очерк деятельности Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых. 1881–1891. СПб., 1892. 102 с.
106. Кузьмин, В. Ю. Земская медицина на военной службе // Военно-исторический журнал. 2004. № 3. С. 59-62.
107. Кулик В.Н. Благотворительная деятельность женских монастырей в конце XIX - начале XX века // Тверская земля в прошлом и настоящем. Сборник научных трудов. Тверь. 1994. С.35-50.
108. Курлов П.Г. Гибель императорской России. М., 1992. 560 с.
109. Курцев А. Н. Количество беженцев в российских регионах на 1916 – 1917 гг. // Вопросы истории. 1999. № 8. С. 128–140.
110. Курцев А.Н. Беженство // Россия и первая мировая война. СПб., 1999. С.16-34.
111. Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914-1917 гг.) // Вопросы истории. 1999. № 9. С. 90-99.
112. Курцев А.Н. Западные беженцы в русской деревне (1914-1917) // Юг России в прошлом и настоящем. История, экономика, культура: Материалы международной научно практической конференции. Белгород, 1998. С. 80-82.
113. Ладыженский А.М. Красный Крест. 1917. 129 с.
114. Лазанська Т. Становище біженців України в роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип. 16. С. 196-240;
115. Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки // Сторінки воєнної історії України. 2010. Вип.13. С. 8-22.
116. Лихачова Т.М. Допомога біженцям у Російській імперії за часів Першої світової війни: законодавчий аспект // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2015. № 24. С. 153-158.

117. Максимов Е.Д. Десятилетие попечительства о домах трудолюбия и работных домах (1895-1905).СПб.,1906. 349 с.
118. Максимов Е.Д. Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России //Антология социальной работы. Т.1. М.,1994. С.204-205.
119. Максимов Е.Д. Особые благотворительные ведомства и учреждения. СПб.,1903. 340 с.
120. Максимов Е.Д. Очерк исторического развития и современного положения общественного призрения в России //Общественное и частное призрение в России. СПб.,1907. С. 78-102.
121. Максимова Л.Б. Вклад великой княгини Елизаветы Федоровны в благотворительное движение России (конец XIX начало XX в.): дисс . канд. ист. наук. М., 1998. 450 с.
122. Монахиня Нектария (Мак Лиз). Свет невечерний. Жизнь Александры Федоровны Романовой, последней Всероссийской императрицы. М.,1996. 90 с.
123. Огляд діяльності Київського губернського земства за 1914–1917 роки. Ч.ІІІ: По задоволенню потреб, виниклих в зв'язку з війною. К., 1918. 33 с.
124. Олешкова А. М. Особенности исследования института благотворительности в России: основные тенденции (на примере Российского Общества Красного Креста) // Современные проблемы науки : сборник материалов 2-й международной научно-практической конференции, 27-28 марта 2009 г. Тамбов, 2009. С. 179-190.
125. Ольгинские детские приюты трудолюбия. 1895-1910. СПб., 1911. 659 с.
126. Очерк деятельности Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий со дня основания по 1 января 1916 г. Пг.,1915. 140 с.

127. Очерк деятельности Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных бедствий со дня основания по первое января 1916 г. Пг., 1916. 209 с.
128. Очерк деятельности Комитета Юго-Западного фронта Всероссийского Земского союза за 1915 год. К., 1916. 27 с.
129. Очерк деятельности Особого отдела Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 8. С. 835.
130. Очерк деятельности Особого отдела Комитета ее императорского высочества великой княжны Татьяны Николаевны // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 8. С. 801-904.
131. Очерк деятельности Черниговского отделения Комитета Ее Императорского Величества великой княжны Татьяны Николаевны со дня основания по 1 января 1916 г. [б.м.], [б.и.], [б.г.]. 201 с.
132. Павлова И.П. Монархия и общество: место именных благотворительных комитетов и ведомств в социальной жизни России начала XX в. // История российской монархии: мнения и оценки. СПб., 2000. 345 с.
133. Павлова И.П. Организационные и правовые основы социального попечения в России на рубеже XIX-XX веков. СПб., 2003. 230 с.
134. Падучев В. Помощь жертвам войны со стороны Татьянинского комитета // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 1-2. С. 83-90.
135. Помощь жертвам войны со стороны Татьянинского комитета // Призрение и благотворительность в России. 1916. № 1-2. С.67-80.
136. Путерен М.Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах. СПб., 1908. 589 с.

137. Реєнт О. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії // Український історичний журнал. 2014. Вип. 3. С. 4-21.
138. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
139. Реєнт О.П. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 3-37.
140. Сейко Н.А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як добродійна організація Першої світової війни // Вісник Житомирського педагогічного університету. 2003. Вип.13. С. 164-169.
141. Селиванов А.Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних // Общественное и частное призрение в России. СПб., 1917. 267 с.
142. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Татьянанский комитет Великая княжна Татьяна и ее помощь беженцам // Возрождение. Париж, 1956. №55. С. 7-19.
143. Сердюк О. Біженство в Україні під час першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2009. Вип.4. С.111–132.
144. Смирнова А.М. Российская интеллигенция и культурно-этические проблемы первой мировой войны // Клио. 1999. № 2. С. 150-168.
145. Собинов Л. В. "Выступаю с благотворительной целью": письмо Л. В. Собинова княгине О. В. Палей.
146. Соколовская О. В. Благотворительная деятельность греческой королевы Ольги в России в годы первой мировой войны // Новая и новейшая история. 2004. № 5. С. 223-233.
147. Срибная А.В. Сестры милосердия в годы Первой мировой войны. М., 2017. 192 с.
148. Ступак Ф. Благодійна діяльність на початку XX ст. // Перша світова війна: історичні долі народів Центрально – Східної Європи. Чернівці, 2003. С.153–159.

149. Ступак Ф.Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Видавництво Інституту історії України НАН України., 2009. 269 с.
150. Ступак Ф.Я. Київські благодійні медичні товариства (др. пол. XIX – поч. XXст.). К, 1998. 87 с.
151. Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посіб., Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 261 с.
152. Сухий О. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.): навч. посіб. М-во освіти і науки України, Львів. нац. унт ім. Івана Франка. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 261 с.
153. Сюзор Г.П. Памяти друга человечества: К 100-летней годовщине со дня рождения Его Императорского Высочества принца П.Г.Ольденбургского. 1812-1912гг. СПб.,1912. 203 с.
154. Тютюкин С. В. Первая мировая война и революционный процесс в России (Роль национально-патриотического фактора) // Первая мировая война. Пролог XX в. М , 1994. С. 201-260.
155. Тютюнник Л. Сострадание: Женщины царской фамилии на войне // Родина. 1993. № 8-9. С.13-18.
156. Укше С.А. Объединение общественной благотворительности // Призрение и благотворительность. 1914. № 8-9-10. С. 879-980.
157. Ульянова Г.Н. Благотворительная деятельность в Российской империи как реализация идеи «гражданской сферы» // Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX - начало XX века. М., 2007. С. 89-120.
158. Уманец СИ. Призрение глухонемых // Общественное и частное призрение в России. СПб., 1907. С. 80-100.

159. Фролова И.В. Дореволюционная историография о призрении детей и подростков в Российской империи во второй половине XIX – начале XX веков // Ученые записки ЧГУ. 2016. № 2 (6). С.58–69.
160. Хечинов Ю.Е. Война и милосердие : страницы истории Отечества. М., 2009. 380 с.
161. Хитров А.А. Государственная социальная политика и благотворительность в дореволюционной России // Оппозиция и власть. СПб., 1998. С. 34-70.
162. Хобта Л.Ю. Благодійність і меценатство в Україні та Росії за часів Російської імперії // Проблеми історії України XIX - початку XX ст.. 2006. №11. С. 240-290.
163. Чивилихин И.В. Не щадя своего достоинства // Военно-исторический журнал. 1999. №6. С.40-51.
164. Швиттау Г. Г. Трудовая помощь в России. Ч.1-2. Пг., 1915. 308 с.
165. Шумигорский Е.С. Ведомство учреждений императрицы Марии: исторические очерки. СПб., 1897. 400 с.
166. Шумигорский Е.С. Императорское женское патриотическое общество (1812-1912). Исторический очерк. СПб., 1912. 340 с.
167. Шумигорский Е.С. Императорское женское патриотическое общество(1812-1912). Исторический очерк. СПб., 1912. 290 с.
168. Huk M. Interpretation of the «women's issue» in the first world war by the contemporary ukrainian historiography. Politický a právní diskurz. Praha, 2019. Svazek 6 (5). S. 68-76.
169. Huk M. The status of refugee woman during the first world war: essays to the contemporary ukrainian historiography. Eevropský filozofický a historický diskurz. Praha, 2019. Svazek 5 (4). S. 6-12;
170. Kasatkina S.S., Frolova I.V. Socio-cultural image of a Russian provincial town in the last third of the XIX — the beginning of XX centuries // European science review. 2014. № 4 (7-8). P. 6–7.

РЕЗЮМЕ

Дипломна кваліфікаційна робота присвячена діяльності представників імператорського правлячого дому Романових у благодійній діяльності в роки Першої Світової війни.

У роботі зроблено аналіз історіографії досліджуваної теми, проаналізовано джерельну базу роботи, визначено головні завдання та мету дослідження.

В результаті дослідження автор робить висновки про те, що до початку Першої світової війни родина Романових вже мала певні навички з організації благодійної допомоги різноманітним верствам населення. Початок воєнних дій на західних кордонах Російської імперії у 1914 році поставив імперський уряд перед важким випробуванням у сфері організації санітарної допомоги пораненим, призріння та опікування дітьми загиблих воїнів, надання первинної медичної допомоги. Важливий внесок в цю роботу зробили, перш за все, представниці правлячого дому Романових. Саме завдяки діяльності імператриці, великих князівен та князівен імператорської крові вдалося достатньо швидко та у великих масштабах організувати допомогу біженцям, пораненим та знедоленим верствам населення.

SUMMARY

The thesis is devoted to the activities of representatives of the imperial ruling house of the Romanovs in charitable activities during the First World War.

The work analyzes the historiography of the researched topic, analyzes the source base of the work, defines the main tasks and purpose of the research.

As a result of the research, the author concludes that before the beginning of the First World War, the Romanov family already had certain skills in the organization of charitable assistance to various sections of the population. The beginning of hostilities on the western borders of the Russian Empire in 1914 presented the imperial government with a difficult test in the field of organizing sanitary care for the wounded, caring for and caring for the children of fallen soldiers, and providing primary medical care. First of all, representatives of the ruling house of the Romanovs made an important contribution to this work. Thanks to the activities of the empress, grand duchess and princesses of the imperial blood, it was possible to quickly and on a large scale organize aid to refugees, wounded and disadvantaged sections of the population.